

C. CORNELIUS

TACITUS *K*

DE MORIBUS GERMANORUM,

E T

DE VITA AGRICOLÆ;

EX EDITIONE

GABRIELIS BROTIER

ad alteram Joh. Aug. Ernesti
collatâ.

L O N D I N I,

M. DCC. LXXXVIII.

1700

B R E V I A R I U M
L I B E L L I
DE SITU, MORIBUS,
ET POPULIS GERMANIÆ.

I. *GERMANIÆ* situs. II. *Incolæ. Nominis origo. III. Carmina, barditus : variæque antiquitates. IV. Corporum habitus. V. Soli natura. VI. Germanorum arma. VII. Reges, duces, sacerdotes. VIII. Feminarum constantia & veneratio. IX. Dii, Mercurius, Hercules, Mars, Isis. Simulacra nulla. X. Auspicia, sortes : ex equis, e captivis præsagia. XI. Consultationes publicæ & conventus. XII. Poënæ. Fus. XIII. Scutum, framea juvenibus data. Principum comites : eorum virtus & fama. XIV. Gentis bellica studia. XV. Pacis artes, venatio & otium. Collata principibus munera. XVI. Vicorum domorumque forma. Specus, suffugium hiemi, & receptaculum frugibus. XVII. Hominum, seminarumque vestitus. XVIII. Severa matrimonia. Dos a marito data. XIX. Adulterii poena, maritis permissa. XX. Liberorum educatio. Successionis leges. XXI. Patris, propinqui amicitiæ inimicitiæque susceptæ. Homicidiorum pretia. Hospitalitas. XXII. Victus : ebrietas : rixæ : in conviviis consultationes. XXIII. Potus, cibi. XXIV. Juventæ ludicrum. Aleæ furor. XXV. Servi, libertini. XXVI. Agrom cultus & partitio. Anni tempora. XXVII. Funera. Hæc hactenus in commune. XXVIII. Sin-*

gularum gentium instituta. Galli, olim validi, in Germaniam transgressi. Helvetii, Boii, Gallica gens. Avarisorum, Osorum incertum genus. Treveri, Nervii, Germanicæ originis populi, ut & Vangiones, Triboci, Nemetes, Ubii. XXIX. Batavi, Cattorum proles. Mattiacorum gens. Decumates Agri. XXX. Catti, militari disciplinâ præcipui. XXXII. Usipi, Tenueri, equitatu præstantes. XXXIII. Bructerorum sedes a Chamavis & Angrivariis occupatae. XXXIV. Dulgibini. Chasuari. Frisi majores & minores. XXXV. Chauci, pacis studioſi. XXXVI. Cherusci & Fosi, a Cattis vici. XXXVII. Cimbrorum parva civitas, gloria ingens. XXXVIII. Suevorum mores. XXXIX. Semnonum religio. XL. Langobardi. Reudigni. Aviones. Angli. Varini. Eudoses. Suardones. Nuithones. Herthi, seu Terræ matris, commune sacrum. XLI. Hermunduri. XLII. Narisci. Marcomanni. Quadi. XLIII. Marsigni. Gothini. Osti. Burii. Lygiorum civitates. Arii. Helvecones. Manimi. Elysi. Naharvali. Alcis numen. Gothones. XLIV. Suionum civitates. XLV. Mare pigrum. Æstii succinum legunt. Sitones, quibus femina imperat. XLVI. Peucini. Venedi. Eorum feritas & paupertas. Hominum monstra, Hellusii, Oxiones.

Libellum hunc scripsit Tacitus

A.U.C. J.C.

DCCCLI. 98. Coss. { M. COCCEIO Nervâ Aug. IV.
M. ULPPIO Trajano Cæsare II.

C. CORNELII
TACITI
DE SITU, MORIBUS,
ET POPULIS GERMANIAE
LIBELLUS.

GERMANIA omnis a Gallis Rætisque & Pannoniis, Reno & Danubio fluminibus, a Sarmatis Dacisque, mutuo metu, aut montibus separatur. Cetera Oceanus ambit, latos sinus, & insularum immensa spatia complectens, nuper cognitis quibusdam gentibus, ac regibus, quos bellum aperuit. Rhenus, Ræticarum Alpium inaccesso ac præcipiti vertice ortus, modico flexu, in Occidentem versùs, septemtrionali Oceano miscetur. Danubius, molli & clementer edito montis Abnobæ jugo effusus, plures populos adit, donec in Pon-

A

2 C. CORNELII TACITI

ticum mare sex meatibus erumpat: séptimum enim os paludibus hauritur.

II. IPSOS Germanos indigenas crediderim, miniméque aliarum gentium adventibus & hospitiis mixtos: quia nec terrâ olim, sed classibus advehabantur, qui mutare sedes quærebant; & immensus ultrâ, utque sic dixerim, adversus Oceanus raris ab orbe nostro navibus aditum. Quis porrò, præter periculum horridi & ignoti maris, Asiâ, aut Africâ, aut Italiâ relictâ, Germaniam peteret? informem terris, asperam cælo, tristem cultu aspectuque, nisi si patria sit. Celebrant carminibus antiquis (quod unum apud illos memoriæ & annalium genus est) “ Tuistonem deum, terrâ “ editum, & filium Mannum, originem “ gentis conditoresque. Manno tres filios “ adsignant, e quorum nominibus proximi “ Oceano Ingævones, medii Hermione, “ ceteri Istævones vocentur.” Quidam autem, licentiâ vetustatis, “ plures deo or- “ tos, pluresque gentis appellations, Mar- “ sos, Gambrivios, Suevos, Vandalias” ad- firmant: “ eaque vera & antiqua nomina, “ Ceterum Germaniæ vocabulum recens, “ & nuper additum: quoniam, qui primi

“ Rhenum transgressi Gallos expulerint,
“ ac nunc Tungri, tunc Germani vocati
“ sint: ita nationis nomen, non gentis,
“ evaluisse paullatim, ut omnes, primūm
“ a victore, ob metum, mox a seipsis in-
“ vento nomine, *Germani* vocarentur”.
“ Fuisse apud eos & Herculem” memo-
rant; primumque omnium virorum forti-
um ituri in prælia canunt.

III. SUNT illis hæc quoque carmina,
quorum relatu, quem *Barditum* vocant,
accendunt animos, futuræque pugnæ for-
tunam ipso cantu augurantur: terrent
enim, trepidantve, prout sonuit acies. Nec
tam voces illæ, quæ virtutis concentus,
videntur: adfectatur præcipuè asperitas
soni, & fractum murmur, objectis ad os
scutis, quò plenior & gravior vox reper-
cussu intumescat. Ceterùm & “ Ulixem”
quidam opinantur, “ longo illo & fabu-
“ loso errore in hunc Oceanum delatum,
“ adisse Germaniæ terras, Asciburgium-
“ que, quod, in ripâ Rheni situm, hodie-
“ que incolitur, ab illo constitutum, nom-
“ inatumque ΑΣΚΙΠΥΡΓΙΟΝ. Aram quin-
“ etiam Ulixi consecratam, adjecto La-

4 C. CORNELII TACITI

“ ertæ patris nomine, eodem loco, olim
“ repertam: monumentaque, & tumulos
“ quosdam, Græcis literis inscriptos, in
“ confinio Germaniæ Rætiæque adhuc
“ exstare”: quæ neque confirmare argu-
mentis, neque refellere in animo est: ex
ingenio suo quisque demat, vel addat fi-
dem.

IV. IPSE eorum opinionibus accedo,
qui “ Germaniæ populos nullis aliis alia-
rum nationum conubiis infectos, pro-
priam, & sinceram, & tantùm suî simi-
lem gentem exstitisse” arbitrantur. Un-
de habitus quoque corporum, quamquam
in tanto hominum numero, idem omnibus:
truces & cærulei oculi, rutilæ comæ, mag-
na corpora, & tantùm ad impetum valida:
laboris atque operum non eadem patien-
tia: minimèque sitim æstumque tolerare,
frigora atque inediā cælo solove adsue-
verunt.

V. TERRA, et si aliquantò specie dif-
fert, in universum tamen aut silvis hor-
rida, aut paludibus fœda: humidior, quæ
Gallias, ventosior, quæ Noricum ac Pan-
noniam aspicit: satis ferax, frugiferarum
arborum impatiens, pecorum fecunda, sed

plerumque improcera: ne armentis quidem suus honor, aut gloria frontis: numero gaudent: eaque solæ & gratissimæ opes sunt. Argentum & aurum propitii an irati dii negaverint, dubito. Nec tamen adfirmaverim nullam Germaniæ venam argentum aurumve gignere: quis enim scrutatus est? possessione & usu haud perinde adficiuntur. Est videre apud illos argentea vasa, legatis & principibus eorum muneri data, non in aliâ vilitate, quam quæ humo finguntur: quamquam proximis ob usum commerciorum aurum & argentum in pretio habent, formasque quasdam nostræ pecuniæ agnoscunt, atque eligunt: interiores simplicius & antiquius permutatione mercium utuntur. Pecuniam probant veterem, & diu notam, Serratos, Bigatosque. Argentum quoque magis, quam aurum sequuntur, nullâ affectione animi, sed quia numerus argenteorum facilior usui est promiscua ac vilia mercantibus.

VI. Ne ferrum quidem supereft; sicut ex genere telorum colligitur. Rari gladiis, aut majoribus lanceis utuntur: hastas, vel ipsorum vocabulo *frameas* gerunt, angusto-

6 C. CORNELII TACITI

& brevi ferro, sed ita acri, & ad usum habili, ut eodem telo, prout ratio poscit, vel cominus vel eminus pugnant: & eques quidem scuto frameâque contentus est: pedites & missilia spargunt, plura singuli, atque in immensum vibrant: nudi, aut sagulo leves: nulla cultûs jactatio: scuta tantum lectissimis coloribus distinguunt: paucis loricæ: vix uni alterive cassis, aut galea. Equi non formâ, non velocitate conspicui: sed nec variare gyros, in morem nostrum, docentur. In rectum, aut uno flexu dextros agunt, ita conjuncto orbe, ut nemo posterior sit. In universum æstimanti, plus penes peditem roboris: eoque mixti præliaantur, aptâ & congruente ad equestrem pugnam velocitate peditum, quos ex omni juventute delectos ante aciem locant. Definitur & numerus: centeni ex singulis pagis sunt: idque ipsum inter suos vocantur: & quod primò numerus fuit, jam nomen & honor est.. Acies per cuneos componitur. Cedere loco, dummodo rursus instes, consilii quâm formidinis arbitrantur. Corpora suorum etiam in dubiis præliis referunt. Scutum reliquisse præcipuum flagitium: nec aut sacrâ adesse, aut concilium inire

ignominioso fas: multique superstites bellorum, infamiam laqueo finierunt.

VII. REGES ex nobilitate; duces ex virtute sumunt. Nec regibus infinita, aut libera potestas: & duces exemplo potius quam imperio: si prompti, si conspicui, si ante aciem agant, admiratione praesunt. Ceterum, neque animadvertere, neque vincire, ne verberare quidem, nisi sacerdotibus permisum: non quasi in poenam, nec ducis jussu, sed velut deo imperante, quem adesse bellantibus credunt: effigiesque, & signa quaedam, detracta lucis, in praelium ferunt. Quodque praeципuum fortitudinis incitamentum est, non casus, nec fortuita congregatio turmam aut cuneum facit, sed familiæ & propinquitates: & in proximo pignora: unde seminarum ululatus audiri, unde vagitus infantium: hi cuique sanctissimi testes, hi maximi laudatores. Ad matres, ad conjuges vulnera ferunt: nec illæ numerare, aut exigere plagas pavent. Cibosque & hortamina pugnantibus gestant.

VIII. MEMORIAE proditur quasdam acies, inclinatas jam, & labantes, a feminis restitutas, constantiam precum, & objectu pectorum, & monstrata cominus captivi-

8 C. CORNELII TACITI

tate, quam longè impatientiùs feminarum
fuarum nomine tiiment: adeò, ut efficaciùs
obligentur animi civitatum, quibus inter
obsides puellæ quoque nobiles imperan-
tur. Inesse quinetiam sanctum aliquid, &
providum putant: nec aut consilia earum
aspernantur, aut responsa negligunt. Vidi-
mus, sub divo Vespasiano, Veledam, diu
apud plerosque numinis loco habitam. Sed
& olim Auriniam, & compluris alias ve-
nerati sunt, non adulatione, nec tamquam
facerent deas.

IX. DEORUM maximè Mercurium co-
lunt, cui certis diebus, humanis quoque
hostiis litare fas habent. Herculem ac Mar-
tem concessis animalibus placant: pars Sue-
vorum & Isidi sacrificat. Unde causa &
origo peregrino sacro, parum comperi, nisi
quòd signum ipsum in modum liburnæ fi-
guratum, docet adiectam religionem. Ce-
terùm, nec cohibere parietibus deos, ne-
que in ullam humani oris speciem adsimu-
lare, ex magnitudine cælestium arbitran-
tur: lucos ac nemora consecrant, deorum
que nominibus appellant secretum illud :
quod solâ reverentiâ vident.

X. AUSPICIA, fortisque, ut qui maximè,

observant. Sortium consuetudo simplex : virgam, frugiferæ arbori decisam, in surculos amputant, eosque, notis quibusdam discretos, super candidam vestem temere ac fortuitò spargunt : mox, si publicè consuluntur, sacerdos civitatis, sin privatim, ipse paterfamiliae, precatus deos, cælumque suspiciens, ter singulos tollit, sublatos, secundùm impressam antè notam, interpretatur. Si prohibuerunt, nulla, de eâdem re, in eumdem diem, consultatio: sin permisum, auspiciorum adhuc fides exigitur. Et illud quidem etiam hìc notum, avium voces, volatusque interrogare. Proprium gentis, equorum quoque præfagia ac monitus experiri: publicè aluntur iisdem nemoribus ac lucis, candidi, & nullo mortali opere contacti, quos pressos sacro curru sacerdos, ac rex, vel princeps civitatis, comitantur, hinnitusque ac fremitus observant. Nec ulli auspicio major fides, non solùm apud plebem, sed apud proceres, apud sacerdotes. Se enim ministros deorum, illos conscos putant. Est & alia observatio auspiciorum, quâ gravium bellorum eventus explorant. Ejus gentis, cum quâ bellum est, captivum quoquo modo interceptum, cum electo popularium suorum

10 C. CORNELII TACITI

patriis quemque armis committunt: victoria hujus, vel illius, pro præjudicio accipitur.

XI. DE minoribus rebus principes consultant, de majoribus omnes: ita tamen, ut ea quoque, quorum penes plebem arbitrium est, apud principes pertractentur. Coeunt, nisi quid fortuitum & subitum inciderit, certis diebus, cùm aut inchoatur luna, aut impletur: nam agendis rebus hoc auspicatissimum initium credunt. Nec dierum numerum, ut nos, sed noctium computant. Sic constituunt, sic condicunt: nox ducere diem videtur. Illud ex libertate vitium, quod non simul, nec ut jussi conveniunt, sed & alter, & tertius dies cunctatione coeuntium absimitur. Ut turbæ placuit, considerunt armati. Silentium per sacerdotes, quibus tum & coercendi jus est, imperatur. Mox rex, vel princeps, prout ætas cuique, prout nobilitas, prout decus bellorum, prout facundia est, audiuntur, auctoritate suadendi magis, quam jubendi potestate. Si displicuit sententia, fremitu aspernantur: sin placuit, framæs concutiunt. Honoratissimum affensus genus est, armis laudare.

XII. LICET apud concilium accusare

quoque, & discrimen capitis intendere. Distinctio pœnarum ex delicto: proditores & transfugas arboribus suspendunt: ignavos, & imbelles, & corpore infames, cœno ac palude, injectâ insuper crate, mergunt. Diversitas supplicii illuc respicit, tamquam scelera ostendi oporteat, dum puniuntur, flagitia abscondi. Sed & levioribus delictis, pro modo, poena: equorum pecorumque numero convicti multantur: pars multæ regi, vel civitati, pars ipsi qui vindicatur, vel propinquus ejus exsolvitur. Eliguntur in iisdem conciliis & principes, qui jura per pagos vicosque reddunt. Centeni singulis ex plebe comites, consilium simul & auctoritas, adsunt.

XIII. NIHIL autem neque publicæ neque privatæ rei, nisi armati agunt. Sed arma sumere non antè cuiquam moris, quām civitas suffectorum probaverit. Tum in ipso concilio, vel principum aliquis, vel pater, vel propinquus scuto frameâque juvenem ornant: hæc apud illos toga, hic primus juvenæ honos: ante hoc domûs pars videntur, mox reipublicæ. Insignis nobilitas, aut magna patrum merita, principis dignationem etiam adolescentulis adsignant. Ceteri

robustioribus ac jampridem probatis aggreditur: nec rubor inter comites aspici. Gradus quinetiam & ipse comitatus habet, iudicio ejus, quem sectantur: magna & comitum æmulatio, quibus primus apud principem suum locus; & principum, cui plurimi & acerrimi comites. Hæc dignitas, hæc vires, magno semper electorum juvenum globo circumdari, in pace decus, in bello præsidium. Nec solùm in suâ gente cuique, sed apud finitimas quoque civitates id nomen, ea gloria est, si numero ac virtute comitatus emineat: expetuntur enim legationibus, & muneribus ornantur, & ipsâ plerumque famâ bella profligant.

XIV. CUM ventum in aciem, turpe principi virtute vinci; turpe comitatui, virtutem principis non adæquare. Jam verò infame in omnem vitam ac probrosum, superstitem principi suo ex acie recessisse. Illum defendere, tueri, sua quoque fortia facta gloriæ ejus adsignare, præcipuum sacramentum est. Principes pro victoriâ pugnant: comites pro principe. Si civitas, in quâ orti sunt, longâ pace & otio torpeat; plerique nobilium adolescentium petunt ultra eas nationes, quæ tum bellum aliquod

gerunt; quia & ingrata genti quies, & facilius inter ancipitia clarescunt, magnumque comitatum non nisi vi belloque tueare: exigunt enim principis sui liberalitate illum bellatorem equum, illam cruentam victricemque frameam. Nam epulæ, & quamquam incompti, largi tamen apparatus pro stipendio cedunt. Materia munificentiae per bella & raptus. Nec arare terram, aut exspectare annum, tam facilè persuaseris, quam vocare hostes & vulnera mereri: pigrum quinimmo & iners videtur sudore adquirere, quod possis sanguine parare.

XV. QUOTIENS bella non ineunt, non multum venatibus, plus per otium transfigunt, dediti somno, ciboque. Fortissimus quisque ac bellicosissimus nihil agens, delegatâ domûs, & penatum, & agrorum curâ feminis senibusque, & infirmissimo cuique ex familiâ, ipsi hebent: mirâ diversitate naturæ, cum iidem homines sic ament inertiam, & oderint quietem. Mos est civitibus, ultro ac viritim conferre principib⁹, vel armentorum, vel frugum, quod pro honore acceptum, etiam necessitatibus subvenit. Gaudent præcipuè finitimarum gen-

tium donis, quæ non modò a singulis, sed publicè mittuntur: electi equi, magna arma, phaleræ, torquesque. Jam & pecuniam accipere docuimus.

XVI. **N**ULLAS Germanorum populis urbes habitari, satis notum est: ne pati quidem inter se junctas sedes. Colunt discreti ac diversi, ut fons, ut campus, ut nemus placuit. Vicos locant, non in nostrum motrem, connexis & cohærentibus ædificiis: suam quisque domum spatio circumdat, five adversùs casus ignis remedium, five inscitiâ ædificandi. Ne cæmentorum quidem apud illos, aut tegularum usus: materiâ ad omnia utuntur informi, & citra speciem, aut delectationem. Quædam loca diligenter illinunt terrâ, ita purâ ac splendente, ut picturam ac lineamenta colorum imitetur. Solent & subterraneos specus aprire, eosque multo insuper fimo onerant, suffugium hiemi & receptaculum frugibus: quia rigorem frigorum ejusmodi locis molliunt: & si quando hostis advenit, aperta populatur: abdita autem & defossa, aut ignorantur, aut eo ipso fallunt, quòd quærenda sunt.

XVII. **T**EGUMEN omnibus sagum, fi-

bulâ, aut, si desit, spinâ consertum. Cetera intecti, totos dies juxta focum atque ignem agunt. Locupletissimi veste distinguuntur, non fluitante, sicut Sarmatæ ac Parthi, sed strictâ & singulos artus exprimente. Gerunt & ferarum pelles, proximi ripæ negligenter, ulteriores exquisitiūs, ut quibus nullus per commercia cultus. Eligunt feras, & detracta velamina spargunt maculis pellibusque belluarum, quas exterior Oceanus, atque ignotum mare gignit. Nec alius feminis quâm viris habitus, nisi quòd feminæ sæpiùs lineis amictibus velantur, eosque purpurâ variant, partemque vestitûs superioris in manicas non extendunt, nudæ brachia ac lacertos: sed & proxima pars pectoris patet.

XVIII. *Quamquam* severa illic matrimonia: nec ullam morum partem magis laudaveris: nam propè soli barbarorum singulis uxoribus contenti sunt, exceptis admodum paucis, qui non libidine, sed nobilitatem plurimis nuptiis ambiuntur. Dotem non uxor marito, sed uxori maritus offert. Intersunt parentes & propinqui, ac munera probant: munera non ad delicias

muliebres quæsita, nec quibus nova nupta comatur; sed boves, & frenatum equum, & scutum cum frameâ, gladioque. In hæc munera uxor accipitur, atque invicem ipsa armorum aliquid viro affert. Hoc maximum vinculum, hæc arcana sacra, hos conjugales deos arbitrantur. Ne se mulier extra virtutum cogitationes, extraque bellorum casus putet, ipsis incipientis matrimonii auspiciis admonetur, venire se laborum periculorumque sociam, idem in pace, idem in prælio passuram ausuramque: hoc juncti boves, hoc paratus equus, hoc data arma denuntiant. Sic vivendum, sic pereundum: accipere se, quæ liberis inviolata ac digna reddat, quæ nurus accipient, rursusque ad nepotes referant.

XIX. ERGO septâ pudicitiâ agunt, nullis spectaculorum inlecebris, nullis conviviorum irritationibus corruptæ. Literarum secreta viri pariter ac feminæ ignorant. Paucissima in tam numerosâ gente adulteria, quorum pœna præsens, & maritis permissa. Accisis crinibus, nudatam, coram propinquis, expellit domo maritus, ac per omnem vicum verbere agit: publicatæ enim pudicitiæ nulla venia: non formâ,

non ætate, non opibus maritum invenerit. Nemo enim illic vitia ridet: nec corrumpere & corrumphi, fæculum vocatur. Melius quidem adhuc eæ civitates, in quibus tantum virgines nubunt, & cum spe votoque uxoris semel transfigitur. Sic unum accipiunt maritum, quo modo unum corpus, unamque vitam, ne ulla cogitatio ultrà, ne longior cupiditas, ne tamquam maritum, sed tamquam matrimonium ament. Numerum liberorum finire, aut quemquam ex agnatis necare, flagitium habetur: plusque ibi boni mores valent, quam alibi bonæ leges.

XX. IN omni domo nudi ac sordidi, in hos artus, in hæc corpora, quæ miramur, excrescunt. Sua quinque mater uberibus alit, nec ancillis ac nutricibus delegantur. Dominum ac servum nullis educationis deliciis dignoscas. Inter eadem pecora, in eadem humo degunt, donec ætas separat ingenuos, virtus agnoscat. Sera juvenum Venus; coque inexhausta pubertas: nec virgines festinantur; eadem juventa, similis proceritas: pares validæque miscentur: ac robora parentum liberi referunt. Sororum

filiis idem apud avunculum, qui apud patrem honor. Quidam sanctiorem arctiorumque hunc nexum sanguinis arbitrantur, & in accipiendo obsidibus magis exigunt; tamquam ii, & animum firmius, & domum latius teneant. Heredes tamen successoresque sui cuique liberi: & nullum testamentum. Si liberi non sunt, proximus gradus in possessione fratres, patrui, avunculi. Quantò plus propinquorum, quò major adfinium numerus, tantò gratosior senecus: nec ulla orbitatis pretia.

XI. SUSCIPERE tam inimicitias, seu patris, seu propinqui, quam amicitias necesse est: nec implacabiles durant. Luitur enim etiam homicidium certo armentorum ac pecorum numero, recipitque satisfactionem universa domus: utiliter in publicum; quia periculosiores sunt inimiciæ juxta libertatem. Convictibus & hospitiis non alia gens effusiùs indulget. Quemcumque mortalium arcere techo, nefas habetur: profunna quisque apparatis epulis excipit. Cum defecere, qui modò hospes fuerat, monstrator hospitii & comes, proximam domum non invitati adeunt: nec interest: pari humanitate accipiuntur. Notum ig-

notumque, quantum ad jus hospitii, nemo discernit. Abeunti, si quid poposcerit, concedere moris : & poscendi invicem eadem facilitas. Gaudent muneribus: sed nec data imputant, nec acceptis obligantur.

XXII. VICTUS inter hospites comis. Statim e somno, quem plerumque in diem extrahunt, lavantur, sæpius calidâ, ut apud quos plurimum hiems occupat. Lauti, cibum capiunt: separatae singulis sedes, & sua cuique mensa. Tum ad negotia, nec minus sæpe ad convivia procedunt armati. Diem noctemque continuare potando, nulli probrum. Crebræ, ut inter vinolentos rixæ, rarò conviciis, sæpius cæde & vulneribus transfiguntur. Sed & de reconciliandis invicem inimicis, & jungendis adfinitatibus, & adsciscendis principibus, de pace denique ac bello plerumque in conviviis consultant: tamquam nullo magis tempore aut ad simplices cogitationes pateat animus, aut ad magnas incalescat. Gens non astuta, nec callida, aperit adhuc secreta pectoris, licentiâ joci. Ergo detecta & nuda omnium mens, posterâ die retractatur; & salva utriusque temporis ratio est. Deliberant, dum

fingere nesciunt: constituunt, dum errare non possunt.

XXIII. Potui humor ex hordeo aut frumento, in quamdam similitudinem vini corruptus. Proximi ripæ & vinum mercantur. Cibi simplices: agrestia poma, recens fera, aut lac concretum. Sine apparatus, sine blandimentis expellunt famem. Adversus sitim, non eadem temperantia. Si indulseris ebrietati, suggерendo quantum concupiscunt, haud minus facilè vitis, quam armis vincentur.

XXIV. GENUS spectaculorum unum, atque in omni cœtu idem. Nudi juvenes, quibus id ludicum est, inter gladios se, atque infestas frameas, saltu jaciunt. Exercitatio artem paravit, ars decorum: non in quæstum tamen, aut mercedem: quamvis audacis lasciviae pretium est, voluptas spectantium. Aleam (quod mirere) sobrii inter seria exercent, tantâ lucrandi perdenive temeritate, ut, cum omnia defecerunt, extremo ac novissimo jactu de libertate & de corpore contendant. Vixtus voluntariam servitutem adit: quamvis junior, quamvis robustior, alligari se ac venire patitur. Ea est in re pravâ pervicacia: ipfi fidem

vocant. Servos conditionis hujus per commercia tradunt, ut se quoque pudore victoriæ exsolvant.

XXV. CETERIS servis, non, in nostrum morem, descriptis per familiam ministeriis, utuntur. Suam quisque sedem, suos penates regit. Frumenti modum dominus, aut pecoris, aut vestis, ut colono, injungit: & servus hactenus paret. Cetera domūs officia uxor ac liberi exsequuntur. Verberare servum ac vinculis & opere coercere, rarum. Occidere solent, non disciplinâ & severitate, sed impetu & irâ, ut inimicum, nisi quod impunè. Libertini non multum supra servos sunt, raro aliquod momentum in domo, numquam in civitate, exceptis dumtaxat iis gentibus, quæ regnantur. Ibi enim & super ingenuos & super nobiles ascendunt: apud ceteros, impares libertini libertatis argumentum sunt.

XXVI. FENUS agitare, & in usuras extendere, ignotum: ideoque magis servatur, quam si vetitum esset. Agri, pro numero cultorum, ab universis per vices occupantur, quos mox inter se secundum dignationem partiuntur: facilitatem partiendi camporum spatia præstant. Arva per annos mutant;

22 C. CORNELII TACITI

& superest ager: nec enim cum ubertate & amplitudine soli labore contendunt, ut pomaria conserant, & prata separent, & hortos rigent: sola terræ seges imperatur. Unde annum quoque ipsum non in totidem digerunt species: hiems, & ver, & æstas intellectum ac vocabula habent: autumni perinde nomen ac bona ignorantur.

XXVII. FUNERUM nulla ambitio: id solum observatur, ut corpora clarorum viorum certis lignis cremenatur. Struem rogi nec vestibus, nec odoribus cumulant: sua cuique arma, quorumdam igni & equus adjicitur. Sepulcrum cespes erigit. Monumentorum arduum & operosum honorem, ut gravem defunctis, aspernantur. Lamenta ac lacrimas citò, dolorem & tristitiam tardè ponunt. Feminis lugere honestum est: viris meminisse.

XXVIII. HÆC in commune de omnium Germanorum origine ac moribus accepimus. Nunc singularum gentium instituta, ritusque, quatenus differant, quæ nationes e Germaniâ in Gallias commigraverint, expediam. Valdiores olim Gallorum res fuisse summus auctorum divus Julius tradit: eoque credibile est, etiam Gallos in Germa-

niam transgressos. Quantulum enim amnis obstabat, quominus, ut quæque gens evaluerat, occuparet permutaretque sedes promiscuas adhuc, & nullâ regnorum potentia divisas? Igitur inter Hercyniam silvam, Rhenumque & Mœnum amnes, Helvetii, ulteriora Boii, Gallica utraque gens, tenuere. Manet adhuc *Boiemi* nomen, significatque loci veterem memoriam, quamvis mutatis cultoribus. Sed utrum Aravisci in Panniam ab Osis, Germanorum natione, an Os ab Araviscis in Germaniam commigraverint, cum eodem adhuc sermone, institutis, moribus utantur, incertum est: quia pari olim inopiam ac libertate, eadem utriusque ripæ bona malaque erant. Treveri & Nervii circa affectionem Germanicæ originis ultro ambitiosi sunt, tamquam per hanc gloriam sanguinis, a similitudine & inertiâ Gallorum separentur. Ipsam Rheni ripam haud dubie Germanorum populi colunt, Vangiones, Triboci, Nemetes. Ne Ubii quidem, quamquam Romana colonia esse meruerint, ac libentiis *Agrippinenses* conditoris sui nomine vocentur, origine erubescunt, transgressi olim, & experimento fidei super ipsam Rheni

ripam collocati, ut arcerent, non ut custodi-
rentur.

XXIX. OMNIUM harum gentium vir-
tute præcipui Batavi, non multū ex ripâ,
sed insulam Rheni annis colunt, Cattorum
quondam populus, & seditione domesticâ
in eas sedes transgressus, in quibus pars
Romani imperii fierent. Manet honos, &
antiquæ societatis insigne: nam nec tributis
contemnuntur, nec publicanus atterit: ex-
empti oneribus & collationibus, & tantū
in usum præliorum sepositi, velut tela atque
arma, bellis reservantur. Est in eodem ob-
sequio & Mattiacorum gens. Protulit enim
magnitudo populi Romani ultra Rhenum,
ultraque veteres terminos, imperii reveren-
tiam. Ita sede finibusque in suâ ripâ, mente
animoque nobiscum agunt, cetera similes
Batavis, nisi quod ipso adhuc terræ suæ
solo & cælo acriùs animantur. Non nume-
raverim inter Germaniæ populos, quam-
quam trans Rhenum Danubiumque confe-
derint, eos, qui Decumates agros exercent.
Levissimus quisque Gallorum, & inopiâ
audax, dubiæ possessionis solum occupavere.
Mox limite aëto, promotisque præsidiis, si-
nus imperii, & pars provinciæ habentur.

XXX. ULTRA hos Catti initium sedis ab Hercynio saltu inchoant, non ita effusis ac palustribus locis, ut ceteræ civitates, in quas Germania patescit: durant siquidem colles, paullatiisque rarescunt: & Cattos suos saltus Hercynius prosequitur simul atque deponit. Duriora genti corpora, stricti artus, minax vultus, & major animi vigor. Multum (ut inter Germanos) rationis ac solertiæ: præponere electos, audire præpositos, nosse ordines, intelligere occasions, differre impetus, disponere diem, vallare noctem, fortunam inter dubia, virtutem inter certa numerare: quodque rarissimum, nec nisi ratione disciplinæ concessum, plus reponere in duce, quam in exercitu. Omne robur in pedite, quem super arma ferramentis quoque & copiis onerant. Alios ad prælium ire videoas, Cattos ad bellum: rari excursus & fortuita pugna. Equestrium sanè virium id proprium, citò parare victoriam, citò cedere. Velocitas juxta formidinem, cunctatio propior constantiæ est.

XXXI. Et aliis Germanorum populis usurpatum rarâ & privatâ cujusque auditâ, apud Cattos in consensum vertit, ut

primùm adoleverint, crinem barbamque summittere, nec, nisi hoste cæso, exuere votivum obligatumque virtuti oris habitum. Super sanguinem & spolia, revelant frontem, seque “tum demum pretia nasci cendi retulisse, dignosque patriā ac parentibus” ferunt. Ignavis & imbellibus manet squalor. Fortissimus quisque ferreum insuper anulum (ignominiosum id genti) velut vinculum gestat, donec se cæde hostis absolvat. Plurimis Cattorum hic placet habitus. Jamque canent insignes, & hostibus simul suisque monstrati: omnium penes hos initia pugnarum: hæc prima semper acies, visu nova. Nam ne in pace quidem vultu mitiore mansuescunt. Nulli domus, aut ager, aut aliqua cura: prout ad quemque venere, aluntur: prodigi alieni, contemptores suū: donec exsanguis senectus tam duræ virtuti impares faciat.

XXXII. PROXIMI Cattis certum jam alveo Rhenum, quique terminus esse sufficiat, Usipii ac Tencteri colunt. Tencteri super solitum bellorum decus, equestris disciplinæ arte præcellunt. Nec major apud Cattos peditum laus, quam Tencteris equitum. Sic instituere majores, pos-

teri imitantur. Hi lusus infantium, hæc juvenum æmulatio, perseverant senes: inter familiam, & penates, & jura successorum, equi traduntur: excipit filius, non, ut cetera, maximus natu, sed prout ferox bello & melior.

XXXIII. J U X T A Tencteros Bructeri olim occurabant: nunc Chamavos & Angrivarios immigrasse narratur, pulsis Bructeris ac penitus excisis, vicinarum consensu nationum, seu superbiæ odio, seu prædæ dulcedine, seu favore quodam erga nos deorum: nam ne spectaculo quidem prælii invidere: super **LX** millia, non armis telisque Romanis, sed, quod magnificenter est, oblectationi oculisque ceciderunt. Maneat quæso, duretque gentibus, si non amor nostrî, at certè odium suî: quando, urgentibus imperii fatis, nihil jam præstare fortuna majus potest, quam hostium discordiam.

XXXIV. A N G R I V A R I O S & Chamavos a tergo Dulgibini, & Chasuari cludunt, aliæque gentes haud perinde memoratae. A fronte Frisi excipiunt. “ Majoribus “ minoribusque Frisiis” vocabulum est,

ex modo virium: utræque nationes usque ad Oceanum Rheno prætexuntur, ambiuntque immensos insuper lacus, & Romanis classibus navigatos. Ipsum quinetiam Oceanum illà tentavimus: & supereesse adhuc Herculis columnas fama vulgavit: sive adiit Hercules, seu quidquid ubique magnificentum est, in claritatem ejus referre consensimus. Nec defuit audentia Druso Germanico: sed obstitit Oceanus in se simul atque in Herculem inquire. Mox nemo tentavit: sanctiusque ac reverentius visum, de actis deorum credere, quam scire.

XXXV. HACTENUS in Occidentem Germaniam novimus. In Septemtrionem ingenti flexu redit. Ac primò statim Chaucorum gens, quamquam incipiat a Frisiis, ac partem litoris occupet, omnium, quas exposui, gentium lateribus obtenditur, donec in Cattos usque sinuetur. Tam immensum terrarum spatium non tenent tantum Chauci, sed & implent: populus inter Germanos nobilissimus, qui que magnitudinem suam malit justitiâ tueri: sine cupiditate, sine impotentiâ, quieti secretique, nulla provocant bella, nullis raptibus aut latrociniis populantur. Idque præcipuum

virtutis ac virium argumentum est, quòd, ut superiores agant, non per injurias adsequuntur. Prompta tamen omnibus arma, ac, si res poscat, exercitus: plurimum virorum equorumque: & quiescentibus eadem fama.

XXXVI. IN latere Chaucorum Cattorumque, Cherusci nimiam ac marcentem diu pacem illaceſſiti nutrierunt: idque jucundius, quām tutius fuit: quia inter impotentes & validos falsō quiescas: ubi manus agitur, modestia ac probitas nomina superioris sunt. Ita qui olim “boni æqui-“ que Cherusci”, nunc “inertes ac stulti” vocantur: Cattis victoribus fortuna in sapientiam cessit. Tracti ruinā Cheruscorum & Fosi, contermina gens, adversarum rerum ex æquo socii, cùm in secundis minores fuissent.

XXXVII. EUM DEM Germaniæ situm proximi Oceano Cimbri tenent, parva nunc civitas, sed gloriâ ingens: veterisque famæ latè vestigia manent, utrâque ripâ castra, ac spatia, quorum ambitu nunc quoque metiaris molem manusque gentis, & tam magni exercitūs fidem. Sexcentesimum &

quadragesimum annum Urbs nostra agebat, cùm primùm Cimbrorum audita sunt arma, Cæcilio Metello ac Papirio Carbone consulibus. Ex quo si ad alterum Imperatoris Trajani consulatum computemus, ducenti ferme & decem anni colliguntur: tamdiu Germania vincitur. Medio tam longi ævi spatio, multa invicem damna. Non Samnis, non Pœni, non Hispaniæ, Galliæve, ne Parthi quidem sæpiùs admonuere: quippe regno Arsacis acrior est Germanorum libertas. Quid enim aliud nobis, quàm cædem Crassi, amisso & ipse Pacoro, infra Ventidium dejectus Oriens objecerit? At Germani Carbone, & Cassio, & Scauro Aurelio, & Servilio Cæpione, Cn. quoque Manlio fusis, vel captis, quinque simul consulares exercitus populo Romano, Varum, tresque cum eo legiones, etiam Cæsari abstulerunt: nec impunè C. Marius in Italiâ, divus Julius in Galliâ, Drusus ac Nero & Germanicus in suis eos sedibus perculerunt. Mox ingentes C. Cæsaris minæ in ludibrium versæ. Inde otium, donec occasione discordiæ nostræ & civilium armorum, expugnatis legionum hibernis, etiam Gallias affectavere: ac rur-

sus pulsi inde, proximis temporibus triumphati magis, quam victi sunt.

XXXVIII. Nunc de Suevis dicendum est, quorum non una, ut Cattorum Tenterorumve, gens: majorem enim Germaniae partem obtinent, propriis adhuc nationibus nominibusque discreti, quamquam in commune *Suevi* vocentur. Insigne gentis obliquare crinem, nodoque substringere. Sic Suevi a ceteris Germanis: sic Suevorum ingenui a servis separantur. In aliis gentibus, seu cognatione aliquâ Suevorum, seu (quod sâpe accidit) imitatione, rarum, & intra juventae spatum; apud Suevos, usque ad canitiem, horrentem capillum retro sequuntur, ac sâpe in ipso solo vertice religant: principes & ornatiorem habent: ea cura formæ, sed innoxiae. Neque enim ut ament amenturve; in altitudinem quamdam & terrorem, adituri bella, compti, ut hostium oculis, ornantur.

XXXIX. "VETUSTISSIMOS se nobilis-
" simosque Suevorum" Semnones memo-
rant. Fides antiquitatis, religione firmatur.
Stato tempore in silvam, auguriis patrum
& priscâ formidine sacram, omnes ejusdem
sanguinis populi legationibus coeunt, cæ-

soque publicè homine celebrant barbari ritus horrenda primordia. Est & alia luco reverentia. Nemo nisi vinculo ligatus ingreditur, ut minor, & potestatem numinis præ se ferens : si fortè prolapsus est, attolli & insurgere haud licitum : per humum evolvuntur : eoque omnis superstitione respicit, tamquam inde initia gentis, ibi regnator omnium deus, cetera subiecta atque parentia. Adjicit auctoritatem, fortuna Semnonum : centum pagis habitantur : magno que corpore efficitur, ut se Suevorum caput credant.

XI. **CONTRA** Langobardos paucitas nobilitat : plurimis ac valentissimis nationibus cincti, non per obsequium, sed præliis & periclitando tuti sunt. Reudigni deinde ; & Aviones, & Angli, & Varini, & Eudoses, & Suardones, & Nuithones, fluminibus aut silvis muniuntur : nec quidquam notabile in singulis, nisi quod in commune Herthum, id est, Terram matrem colunt, eamque intervenire rebus hominum, invehi populis, arbitrantur. Est in insulâ Oceani castum nemus, dicatum in eo vehiculum, veste coniectum, attingere unius sacerdoti concessum. Is adesse penetrali

deam intelligit, vectamque bobus feminis multâ cum veneratione prosequitur. Læti tunc dies, festa loca, quæcumque adventu hospitioque dignatur. Non bella ineunt, non arma sumunt, clausum omne ferrum; pax & quies tunc tantùm nota, tunc tantùm amata, donec idem sacerdos satiatam conversatione mortalium deam templo reddat: mox vehiculum & vestes, &, si credere velis, numen ipsum secreto lacu abluitur. Servi ministrant, quos statim idem lacus haurit. Arcaeus hinc terror, sanctaque ignorantia, quid sit id, quod tantùm perituri vident.

XLI. Er hæc quidem pars Suevorum in secretiora Germaniæ porrigitur. Propior (ut quo modo paullo antè Rhenum, sic nunc Danubium sequar) Hermundurorum civitas, fida Romanis, eoque solis Germanorum non in ripâ commercium, sed penitus, atque in splendidissimâ Rætiæ provinciæ coloniâ: passim & fine custode transeunt; & cùm ceteris gentibus arma modò castraque nostra ostendamus, his domos, villasque patefecimus, non concupiscentibus. In Hermunduris Albis oritur, flumen inclitum & notum olim; nunc tantùm auditur.

XLII. J U X T A Hermunduros Narisci,

ac deinde Marcomanni & Quadi agunt. Præcipua Marcomannorum gloria viresque, atque ipsa etiam sedes, pulsis olim Boiis, virtute parta. Nec Narisci Quadive degenerant. Eaque Germaniæ velut frons est, quatenus Danubio pergitur. Marcomannis, Quadisque usque ad nostram memoriam reges manserunt, ex gente ipsorum, nobile Marobodui & Tudri genus: jam & externos patiuntur. Sed vis & potentia regibus, ex auctoritate Romanâ: raro armis nostris, saepius pecuniâ juvantur.

XLIII. Nec minùs valent retro Marsigni, Gothini, Osi, Burii: terga Marcomannorum, Quadorumque claudunt: e quibus Marsigni, & Burii sermone cultuque Suevos referunt. Gothinos Gallica, Ofos Pannonica lingua coarguit, non esse Germanos; & quòd tributa patiuntur: partem tributorum Sarmatæ, partem Quadi, ut alienigenis, imponunt: Gothini, quò magis pudeat, & ferrum effodiunt: omnesque hi populi pauca campestrium, ceterū saltus & vertices montium jugumque insederunt. Dirimit enim scinditque Sueviam continuum montium jugum, ultra quod plurimæ gentes agunt: ex quibus latissimè patet Lygiorum

nomen in plures civitates diffusum. Valentissimas nominasse sufficiet, Arios, Helveconas, Manimos, Elyfios, Naharvalos. Apud Naharvalos antiquæ religionis lucus ostenditur. Præsidet sacerdos muliebri ornatus: sed “deos, interpretatione Romanâ, Castorem “Pollucemque” memorant. Ea vis numini: nomen *Alcis*: nulla simulacra, nullum peregrinæ superstitionis vestigium: ut fratres tamen, ut juvenes venerantur. Ceterū Arii super vires, quibus enumeratos paullo antè populos antecedunt, truces, insitæ feritati arte ac tempore lenocinantur: nigra scuta, tincta corpora: atras ad prælia noctes legunt: ipsaque formidine atque umbrâ feralis exercitūs terrorem inferunt, nullo hostium sustinente novum ac velut infernum aspectum: nam primi in omnibus præliis oculi vincuntur. Trans Lygios Gothones regnantur, paullo jam adductiùs, quām ceteræ Germanorum gentes, nondum tamen supra libertatem. Protinus deinde ab Oceano Rugii, & Lemovii: omniumque harum gentium insigne, rotunda scuta, breves gladii, & erga reges obsequium.

XLIV. SUIONUM hinc civitates, ipso in Oceano, præter viros armaque classibus

valent: forma navium eò differt, quòd utrimque prora paratam semper appulsi frontem agit: nec velis ministrantur, nec remos in ordinem lateribus adjungunt. Solutum, ut in quibusdam fluminum, & mutabile, ut res poscit, hinc vel illinc remigiun. Est apud illos & opibus honos: eóque unus imperitat, nullis jam exceptionibus, non precario jure parendi: nec arma, ut apud ceteros Germanos, in promiscuo, sed clausa sub custode, & quidem servo: quia subitos hostium incursus prohibet Oceanus. Otiosæ porro armatorum manus facilè lasciviunt: enim verò neque nobilem, neque ingenuum, ne libertinum quidem armis præponere regia utilitas est.

XLV. TRANS Suionas aliud mare pigrum, ac propè immotum, quo cingi cludique terrarum orbem hinc fides: quòd extremus cadentis jam Solis fulgor in ortus edurat, adeò clarus, ut sidera hebetet. Sonum insuper emergentis audiri, formasque deorum, & radios capitis aspici persuasio adjicit. Illuc usque (& fama vera) tantùm natura. Ergo jam dextro Suevici maris litore Æstiorum gentes alluuntur: quibus ritus habitusque Suevorum, lingua Britannicæ

propior. Matrem deūm venerantur : insigne superstitionis, formas aprorum gestant. Id pro armis omniisque tutelâ : securum deæ cultorem etiam inter hostes præstat. Rarus ferri, frequens fustium usus. Frumenta ceterosque fructus patientiùs, quām pro solitâ Germanorum inertiâ, laborant. Sed & mare scrutantur ; ac soli omnium succinum, quod ipsi *Glesum* vocant, inter vada atque in ipso litore legunt. Nec, quæ natura, quæve ratio gignat, ut barbaris, quæ situm compertumve. Diu quinetiam inter cetera ejectamenta maris jacebat, donec luxuria nostra dedit nomen : ipsis in nullo usu ; rude legitur, informe perfertur, premiumque mirantes accipiunt. Succum tamen arborum esse intelligas, quia terrena quædam atque etiam volucria animalia plerumque interlucent, quæ implicata humore, mox durescente materiâ, cluduntur. Fecundiora igitur nemora lucosque, sicut Orientis secretis, ubi thura balsamique sudantur, ita Occidentis insulis terrisque inesse crediderim, quæ vicini Solis radiis expressa atque liquentia in proximum mare labuntur, ac vi tempestatum in ad-

versa litora exundant. Si naturam succini admoto igne tentes, in modum tedæ accenditur, alitque flamمام pingue & olenem: mox ut in picem resinainve lentescit. Suionibus Sitonum gentes continuantur. Cetera similes, uno differunt, quòd femina dominatur: in tantum non modò a libertate, sed etiam a servitute degenerant. **Hic Sueviæ finis.**

XLVI. PEUCINORUM, Venedorumque, & Fennorum nationes Germanis an Sarmatis adscribam dubito: quamquam Peucini, quos quidam Bastarnas vocant, sermone, cultu, fede, ac domiciliis, ut Germani agunt: fordes oīnnium ac torpor: procerum conubiis mixtis, nonnihil in Sarmatarum habitum fœdantur. Venedi multum ex moribus traxerunt. Nam quidquid inter Peucinos Fenosque silvarum ac montium erigitur, latrociniis pererrant. Hi tamen inter Germanos potius referuntur, quia & domos fingunt, & scuta gestant, & pedum usu ac pernicate gaudent; quæ omnia diversa Sarmatis sunt, in plaustro equoque viventibus. Fennis mira feritas, fœda paupertas: non arma, non equi, non penates: victui herba,

vestitui pelles : cubile humus : sola in sagittis spes, quas inopiâ ferri, ossibus asperant. Idemque venatus viros pariter ac feminas alit. Passim enim comitantur, partemque prædæ petunt. Nec aliud infantibus ferarum imbriumque suffugium, quām ut in aliquo ramorum nexu contegantur : huc redeunt juvenes, hoc senum receptaculum. Sed beatius arbitrantur, quām ingemere agris, illaborare domibus, suas alienasque fortunas spe metuque versare. Securi adversūs homines, securi adversūs deos, rem difficillimam adsecuti sunt, ut illis ne voto quidem opus esset. Cetera jam fabulosa : “ Hellusios & Oxionas ora
“ hominum vultusque, corpora atque artus ferarum gerere :” quod ego, ut incomptum, in medium relinquam.

Ernestus in Editione C. Corn. Taciti Ann.
1772 vulgatâ, loca, quæ sequuntur, sic
legit—

Pag.	lin.	& alibi	Rhaetisque
2.	1.		erumpit
ib.	16.		Tuisconem
ib.	18.		tris
ib.	20.		Herminones
3.	penult.	deest	ΑΣΚΙΠΥΡΓΙΟΝ
21.	24.	deest	per
30.	13.		ipso
33.	10.		bubus
ib.	13.		illud
34.	1.	& alibi	Marcomani
36.	penult.		Æstyorum
38.	23.		peditum

B R E V I A R I U M
V I T Æ
C N. JULII AGRICOLÆ.

I. *In* scribendâ clarorum virorum vitâ mos. II. Pericula. III. Tacito animos addit præsens temporum felicitas. IV. Cn. Julii Agricolæ stirps, pueritia: adolescentiæ studia. V. Prima castrorum rudimenta in Britanniâ. VI. Ejus matrimonium: quæstura: tribunatus plebis: prætura: sacra ædilitas. VII. Othoniano bello matrem partemque patrimonii amittit. In Vespasiani partes transgressus, vicefimæ legioni in Britanniâ præfet. VIII. Ibi alienæ famæ curâ suam promovet. IX. Inter patricios adsciscitur: Aquitaniam regit. Inde consul, Tacito filiam suam uxorem dat: Britanniæ præponitur, adjecto pontificatus sacerdotio. X. Britanniæ descriptio. XI. Incolarum origo, habitus, sacra, sermo, mores. XII. Eorum militia, regimen, conventus: cælum, solum, metalla, margarita. XIII. Viæ gentis ingenium. Cæsarum in Britanniam expeditiones. XIV. Consulares legati Aulus Plautius, Ostorius Scapula, Didius Gallus, Veranius, Suetonius Paullinus. XV. Britanniæ rebellio. XVI. Boudicea, generis regii femina, Britannorum dux. Motum hunc compescit Paullinus; cui successere Trebellius Maximus & Vettius Bolanus, sed ignavi. XVII. Rem restituunt magni duces, Petilius Cerialis & Julius Frontinus. XVIII. Agricola Britanniæ præficitur. Viæ Or-dovicibus, Monam insulam in ditionem recipit.

XIX. *Præclaræ artes, quibus provinciam regit, bellorum causas amovet.* **XX.** *Terrore, clementiâ parta pax.* **XXI.** *Liberalibus artibus & voluptatibus molliuntur Britannorum animi.* **XXII.** *Novæ gentes apertæ & vastatae.* **XXIII.** *Bello adquisita præsidii firmantur.* **XXIV.** *De occupandâ Hiberniâ consilium.* **XXV.** *Civitates trans Bodotriam sitæ explorantur. Motus Caledoniorum.* **XXVI.** *Ii nonam legionem adgrediuntur: cedunt territi.* **XXVII.** *Redit tamen animus; conspirantque civitates.* **XXVIII.** *Uspiorum cohors miro casu Britanniam circumvecta.* **XXIX.** *Calgacus bellum parat; montemque Grampium occupat.* **XXX.** *Egregia ejus oratio.* **XXXIII.** *Romanos quoque adloquitur Agricola.* **XXXV.** *Atrox cruentumque prælium.* **XXXVIII.** *Penes Romanos victoria. Britanniam circumvehi præcipit Agricola.* **XXXIX.** *Domitianus, fronte latus, pectore anxius, nuntium victoriæ excipit.* **XL.** *Triumphalia tamen ornamenta statuamque decerni jubet: condito odio, donec provinciâ decedat Agricola.* **Is,** *e Britanniâ redux, modestè agit.* **XLI.** *Ejus e Principe, ex aulâ pericula.* **XLII.** *Excusat se ne proconsulatum sortiatur.* **XLIII.** *Moritur, Domitiani veneno, ut fama fuit, interceptus.* **XLIV.** *Ejus ætas, forma, honores, opes.* **XLV.** *Mortis opportunitas, ante Domitiani atrocitates.* *Taciti in Agricolam pietas.* **XLVI.** *Ex virtute solatia, virtutisque documenta.*

Agricolæ vitam scripsit Tacitus

A. U. C. J. C.

DCCCL. 97. Coss. { M. COCCEIO Nervâ Aug. III.
L. VERGINIO Rufo III.

CN. JULII AGRICOLÆ

V I T A,

S C R I P T O R E

C. CORN. TACITO.

CLARORUM virorum facta moresque posteris tradere antiquitus usitatum, ne nostris quidem temporibus, quamquam incuriosa suorum ætas omisit, quotiens magna aliqua ac nobilis virtus vicit ac supergressa est vitium, parvis magnisque civitatibus commune, ignorantiam recti & invidiam. Sed apud priores, ut agere memoratu digna primum, magisque in aper-
to erat ; ita celeberrimus quisque ingenio, ad prodendam virtutis memoriam, sine gratiâ aut ambitione, bonæ tantum conscientiæ pretio, ducebatur. Ac plerique suam ipsi vitam narrare, fiduciam potius morum, quam arrogantiam arbitrati sunt : nec id Rutilio & Scauro citra fidem, aut

2 C. CORNELII TACITI

obtrectationi fuit: adeò virtutes iisdem temporibus optimè æstimantur, quibus facillimè gignuntur. At mihi nunc, narraturo vitam defuncti hominis, veniâ opus fuit: quam non petissem, ni cursatus tam sœva & infesta virtutibus tempora.

II. LEGIMUS, cùm Aruleno Rustico Pætus Thrasea, Herennio Senecioni Priscus Helvidius laudati essent, capitale fuisse: neque in ipsos modò autores, sed in libros quoque eorum sœvitum, delegato triumviris ministerio, ut monimenta clarissimorum ingeniorum in comitio ac foro urerentur. Scilicet illo igne vocem populi Romani, & libertatem senatûs, & conscientiam generis humani aboleri arbitrabantur, expulsis insuper sapientiae professoribus, atque omni bonâ arte in exsilium actâ, ne quid usquam honestum occurreret. Deditus profectò grande patientiæ documentum: & sicut vetus ætas vidit, quid ultimum in libertate esset; ita nos quid in servitute, adempto per inquisitiones & loquendi audiendique commercio. Memoriam quoque ipsam cum voce perdidissemus, si tam in nostrâ potestate esset obliuisci, quâm tacere.

III. Nunc demum redit animus : & quamquam, primo statim beatissimi sæculi ortu, Nerva Cæsar res olim dissociabiles miscuerit, principatum ac libertatem, augeatque quotidie felicitatem imperii Nerva Trajanus, nec spem modò ac votum securitas publica, sed ipsius voti fiduciam, ac robur adsumperit : naturâ tamen infirmitatis humanæ, tardiora sunt remedia, quām mala ; & ut corpora lentè augescunt, citò extinguuntur, sic ingenia studia que oppresseris faciliùs, quām revocaveris. Subit quippe etiam ipsius inertiae dulcedo : & invisa primò desidia, postremò amatur. Quid si, per quindecim annos, grande mortalis ævi spatium, multi fortuitis casibus, promptissimus quisque sævitia Principes interciderunt ? Pauci, &, ut ita dixerim, non modò aliorum, sed etiam nostrâ superstites sumus ; exemptis e mediâ vitâ tot annis, quibus juvenes ad senectutem, senes propè ad ipsos exactæ ætatis terminos per silentium venimus : non tamen pigebit, vel inconditâ ac rudi voce, memoriā prioris servitutis, ac testimonium præsentium bonorum composuisse. Hic interim liber honori Agricolæ, saceri mei,

4 C. CORNELII TACITI

destinatus, professione pietatis aut laudatus erit, aut excusatus.

IV. CNAEUS Julius Agricola, veteri & illustri Forojuliensium coloniâ ortus, utrumque avum procuratorem Cæsarum habuit: quæ equestris nobilitas est: pater Julius Græcinus senatorii ordinis, studio eloquentiæ sapientiæque notus, iisque virtutibus iram Caii Cæsaris meritus. Namque Marcum Silanum accusare jussus, &, quia abnuerat, imperfectus est. Mater Julia Procilla fuit, raræ castitatis: in hujus finu indulgentiâque educatus, per omnem honestarum artium cultum pueritiam adolescentiamque transfigit. Arcebat eum ab illecebris peccantium, præter ipsius bonam integrumque naturam, quod statim parvulus sedem ac magistrum studiorum Massiliam habuerit, locum Græcâ comitate & provinciali parcimoniâ mixtum, ac bene compositum. Memoriâ teneo, solitum ipsum narrare, “ se in primâ juventâ “ studium philosophiæ acriùs, ultra quam “ concessum Romano ac senatori, hau- “ sis, ni prudentia matris incensum ac “ flagrantem animum coercuisset :” scilicet sublime & erectum ingenium, pul-

christidineū ac speciem excelsæ magnæ-
que gloriæ vehementius, quām cautè, ap-
petebat: mox mitigavit ratio & ætas: re-
tinuitque, quod est difficillimum, ex fapi-
entiâ modum.

V. PRIMA castrorum rudimenta in Bri-
tanniâ Suetonio Paullino, diligentι ac mo-
derato duci, adprobavit: electus, quem
contubernio æstimaret. Nec Agricola li-
center, more juvenum, qui militiam in laf-
civiam vertunt, neque segniter, ad volup-
tates & commeatus, titulum tribunatûs &
inscitiam retulit: sed noscere provinciam,
nosci exercitui, discere a peritis, sequi op-
timos, nihil appetere jactatione, nihil ob-
formidinem recusare, simulque & anxius
& intentus agere. Non sanè aliàs exercita-
tior, magisque in ambiguo Britannia fuit:
trucidati veterani, incensæ coloniæ, inter-
septi exercitus: tum de salute, mox de vic-
toriâ certavere. Quæ cuncta etsi consiliis
ductuque alterius agebantur, ac summa re-
rum, & reciperae provinciæ gloria in du-
cem cessit; artem & usum & stimulos addi-
dere juveni: intravitque animum militaris
gloriæ cupido, ingrata temporibus, quibus
sinistra erga eminentes interpretatio, nec

6 C. CORNELII TACITI

minus periculum ex magnâ famâ, quam ex malâ.

VI. Hinc ad capessendos magistratus in Urbem digressus, Domitiam Decidiam, splendidis natalibus ortam, sibi junxit: idque matrimonium ad majora nitenti decus ac robur fuit: vixeruntque mirâ concordiâ, per mutuam caritatem, & invicem se anteponendo, nisi quod in bonâ uxore tanto major laus, quanto in malâ plus culpæ est. Sors quæsturæ provinciam Asiam, proconsulem Salvium Titianum dedit; quorum neutro corruptus est: quamquam & provincia dives, ac parata peccantibus, & proconsul, in omnem aviditatem pronus, quantâlibet facilitate redempturus esset mutuam dissimulationem mali. Auctus est ibi filiâ, in subsidium simul & solatium: nam filium, ante sublatum, brevi amisit. Mox inter quæsturam, ac tribunatum plebis, atque etiam ipsum tribunatus annum quiete & otio transit, gnarus sub Nerone temporum, quibus inertia pro sapientiâ fuit. Idem præturæ tenor, & silentium: nec enim jurisdictio obvenerat. Ludos, & inania honoris, modo rationis atque abundantia duxit, ut longè a luxuriâ, ita famæ

propior. Tum electus a Galbâ ad dona templorum recognoscenda, diligentissimâ conquisitione fecit, ne cuius alterius sacrilegium respublica, quâm Neronis sensisset.

VII. SEQUENS annus gravi vulnere animum domumque ejus adflicxit: nam classis Othoniana, licenter vaga, dum Intemelios (Liguriæ pars est) hostiliter populatur, matrem Agricolæ in prædiis suis interfecit: prædiaque ipsa, & magnam patrimonii partem, diripuit, quæ causa cædis fuerat. Igitur ad sollemnia pietatis profectus Agricola, nuntio affectati a Vespasiano imperii deprehensus, ac statim in partes transgressus est. Initia principatûs, ac statum Urbis Mucianus regebat, admodum juvēne Domitiano, & ex paternâ fortunâ tantùm licentiam usurpante. Is missum ad delectus agendos Agricolam, integrèque ac strenuè versatum, viceſimæ legioni tardè ad sacramentum transgressæ præposuit, ubi decessor seditiosè agere narrabatur: quippe legatis quoque consularibus nimia ac formidolosa erat. Nec legatus prætorius ad cohibendum potens, incertum suo an militum ingenio: ita successor simul & ulti electus, rarissimâ moderatione maluit videri invenisse bonos, quâm fecisse.

8 C. CORNELII TACITI

VIII. PRÆERAT tunc Britanniæ Vettius Bolanus, placidiùs, quām feroci provinciâ dignum est: temperavit Agricola vim suam, ardore inque compescuit, ne incresceret; peritus obsequi, eruditusque utilia honestis miscere. Brevi deinde Britannia consularem Petilium Ceriale accepit. Habuerunt virtutes spatiū exemplorum. Sed primò Cerialis labores modò & discrimina; mox & gloriā communicabat: saepe parti exercitūs in experimentum, aliquando majoribus copiis ex eventu præfecit: nec Agricola umquam in suam famam gestis exsultavit; ad auctorem & ducem, ut minister, fortunam referebat: ita virtute in obsequendo, verecundiâ in prædicando, extra invidiam, nec extra gloriam erat.

IX. REVERTENTEM ab legatione legionis divus Vespasianus inter patricios adscivit, ac deinde provinciæ Aquitaniæ præposuit, splendidæ in primis dignitatis, administratione ac spe consulatûs, cui destinarat. Credunt plerique militaribus ingenii subtilitatem deesse, quia castrensis jurisdictio secura & obtusior, ac plura manus agens, calliditatem fori non exerceat.

Agricola naturali prudentiâ, quamvis inter togatos, facilè justéque agebat. Jam verò tempora curarum remissionumque divisa: ubi conventus ac judicia poscerent, gravis, intentus, severus, & sæpiùs misericors: ubi officio satisfactum, nulla ultrà potestatis persona: tristitiam, & arrogatiā, & avaritiam exuerat: nec illi, quod est rarissimum, aut facilitas auctoritatem, aut severitas amorem deminuit. Integritatem atque abstinentiam in tanto viro refferre, injuria virtutum fuerit. Ne famam quidem, cui etiam sæpe boni indulgent, ostendandâ virtute, aut per artem quæsivit: procul ab æmulatione adversùs collegas, procul a contentione adversùs procuratores: & vincere inglorium, & atteri fordidum arbitrabatur. Minùs triennium in eâ legatione detentus, ac statim ad spem consulatûs revocatus est, comitante opinione Britanniam ei provinciam dari: nullis in hoc suis sermonibus, sed quia par videbatur. Haud semper errat fama, aliquando & elegit. Consul egregiæ tum spei filiam juveni mihi despondit, ac post consulatum collocavit, & statim Britanniæ

10 C. CORNELII TACITI

præpositus est, adjecto pontificatus sacerdotio.

X. BRITANNIAE situm populosque, multis scriptoribus memoratos, non in comparationem curae ingenive referam; sed quia tum primùm perdomita est: itaque quæ priores nondum comperta, eloquentiâ percoluere, rerum fide tradentur. Britannia, insularum, quas Romana notitia complectitur, maxima, spatio ac cælo in Orientem Germaniæ, in Occidentem Hispaniæ obtenditur: Gallis in Meridiem etiam inspicitur: Septemtrionalia ejus, nullis contrâ terris, vasto atque aperto mari pulsantur. Formam totius Britanniæ Livius veterum, Fabius Rusticus recentium, eloquentissimi auctores, oblongæ scutulæ vel bipenni adsimulavere: & ea facies citra Caledoniam, unde & in universum fama est transgressa: sed immensum & enorme spatium procurrentium extremo jam litore terrarum, velut in cuneum tenuatur. Hanc oram novissimi maris tunc primùm Romana classis circumvecta, insulam esse Britanniam adfirmavit, ac simul incognitas ad id tempus insulas, quas Orcadas vocant, invenit, domuitque:

dispecta est & Thule, quam hactenus nix,
& hiems abdebat: sed mare pigrum &
grave remigantibus perhibent: ne ventis
quidem perinde attolli: credo quòd rari-
ores terræ montesque, causa ac materia
tempestatum, & profunda moles continui
maris tardiùs impellitur. Naturam Oce-
ani atque æstùs neque quærere hujus ope-
ris est, ac multi retulere: unum addide-
rim, nusquam latius dominari mare, mul-
tum fluminum huc atque illuc ferre, nec
litore tenus accrescere aut resorberi, sed
influere penitus atque ambire, & jugis
etiam ac montibus inseri velut in suo.

XI. C E T E R U M, Britanniam qui mor-
tales initio coluerint, indigenæ an advecti,
ut inter barbaros, parum compertum.
Habitus corporum varii: atque ex eo ar-
gumenta: namque rutilæ Caledoniam ha-
bitantium comæ, magni artus, Germani-
cam originem adseverant. Silurum colo-
rati vultus, & torti plerumque crines, &
posita contrà Hispania, Iberos veteres tra-
jecisse, easque sedes occupasse fidem faci-
unt: proximi Gallis, & similes sunt: seu
durante originis vi; seu, procurrentibus
in diversa terris, positio cæli corporibus

habitum dedit : in universum tamen æstimanti, Gallos vicinum solum occupasse, credibile est. Eorum sacra deprehendas, superstitionum persuasione : sermo haud multùm diversus : in descendis periculis eadem audacia ; &, ubi advenere, in detrectandis eadem formido : plus tamen ferociæ Britanni præferunt, ut quos nondum longa pax emollierit : nam Gallos quoque in bellis floruisse accepimus : mox segnitia cum otio intravit, amissâ virtute pariter ac libertate : quod Britannorum olim victis evenit : ceteri manent, quales Galli fuerunt.

XII. IN P E D I T E robur : quædam nationes & curru præliauantur : honestior auriga, clientes propugnant : olim regibus parebant, nunc per principes factionibus & studiis trahuntur : nec aliud adversus validissimas gentes pro nobis utilius, quam quòd in commune non consulunt. Rarus duabus tribusve civitatibus, ad propulsandum commune periculum conventus : ita, dum singuli pugnant, universi vincuntur. Cælum crebris imbribus ac nebulis fœdum : asperitas frigorum abest. Dierum spatia ultra nostri orbis mensuram : nox

clara, & extremâ Britanniæ parte brevis, ut finem atque initium lucis exiguo discri-mine internoscas. “ Quòd si nubes non “ officiant, aspici per noctem Solis fulgo-“ rem, nec occidere & exsurgere, sed “ transire” adfirmant : scilicet extrema & plana terrarum, humili umbrâ, non erigunt tenebras, infraque cælum & sidera nox ca-dit. Solum, præter oleam vitemque, & cetera calidioribus terris oriri sueta, pa-tiens frugum, fecundum : tardè mites-
cunt, citò proveniunt : eademque utrius-que rei causa, multus humor terrarum, cælique. Fert Britannia aurum, & argen-tum, & alia metalla, pretium victoriæ : gignit & Oceanus margarita, sed subfuscâ ac liventia. Quidam artem abesse legenti-bus arbitrantur, nam in rubro mari viva ac spirantia saxis avelli, in Britanniâ, prout expulsa sint, colligi : ego faciliùs crediderim naturam margaritis deesse, quâm nobis avaritiam.

XIII. I p s i Britanni delectum, ac tri-
buta, & injuncta imperii munera impigre
obeunt, si injuriæ absint : has ægre tole-
rant, jam domiti ut pareant, nondum ut
serviant. Igitur primus omnium Romano-

rum divus Julius cum exercitu Britanniā ingressus, quamquam prosperā pugnā terruerit incolas, ac litore potitus sit, potest videri ostendisse posteris, non tradidisse. Mox bella civilia, & in rempublicam versa Principum arma, ac longa oblivio Britanniæ etiam in pace. “Consilium” id divus Augustus vocabat, Tiberius “præceptum”. Agitasse Caium Cæsarem de intrandâ Britanniâ satis constat, ni velox ingenio, mobilis pænitentiâ, & ingentes adversùs Germaniam conatus frustra fuissent. Divus Claudius auctor operis, transvectis legionibus auxiliisque, & adsumpto in partem rerum Vespasiano: quod initium venturæ mox fortunæ fuit: domitæ gentes, capti reges, & monstratus fatis Vespasianus.

XIV. CONSULARIUM primus Aulus Plautius præpositus, ac subinde Ostorius Scapula, uterque bello egregius: redactaque paullatim in formam provinciæ proxima pars Britanniæ: addita insuper veteranorum colonia: quædam civitates Codiduno regi donatæ (is ad nostram usque memoriam fidissimus mansit) vetere ac jam pridem receptâ populi Romani consuetu-

dine, ut haberet instrumenta servitutis & reges. Mox Didius Gallus parta a prioribus continuit, paucis admodum castellis in ulteriora promotis, per quæ fama aucti officii quæreretur. Didium Veranius exceptit, isque intra annum extinctus est. Suetonius hinc Paullinus biennio prosperas res habuit, subiectis nationibus, firmatisque præsidiis: quorum fiduciâ Monam insulam, ut vires rebellibus ministrantem, adgressus, terga occasione patefecit.

XV. NAMQUE absentiâ legati remoto metu, Britanni agitare inter se mala servitutis, conferre injurias, & interpretando accendere. " Nihil profici patientiâ, nisi " ut graviora, tamquam ex facili tolerantibus, imperentur: singulos sibi olim " reges fuisse, nunc binos imponi; e qui- " bus legatus in sanguinem, procurator in " bona sæviret: æquè discordiam præpositorum, æquè concordiam subjectis existiosam: alterius manus, centuriones alterius, vim & contumelias miscere: nihil jam cupiditati, nihil libidini exceptum: in prælio fortiorem esse, qui spoliaret: nunc ab ignavis plerumque & imbellibus eripi domos, abstrahi liberos,

“ injungi delectus, tamquam mori tantum
 “ pro patriâ nescientibus: quantulum enim
 “ transisse militum, si sese Britanni nume-
 “ rent ? sic Germanias excussisse jugum ; &
 “ flumine, non Oceano, defendi : sibi pa-
 “ triam, conjuges, parentes, illis avaritiam
 “ & luxuriam causas belli esse : recessuros,
 “ ut divus Julius recessisset, modò virtutes
 “ majorum suorum æmularentur ; neve
 “ prœlii unius aut alterius eventu pavesce-
 “ rent : plus impetus, majorem constanti-
 “ am penes miseros esse. Jam Britannorum
 “ etiam deos misereri, qui Romanum ducem
 “ absentem, qui relegatum in aliâ insulâ
 “ exercitum detinerent : jam ipsos, quod
 “ difficillimum fuerit, deliberare : porro in
 “ ejusmodi consiliis periculosius esse depre-
 “ hendi, quam audere.”

XVI. His atque talibus invicem in-
 stincti, Boudiceâ, generis regii feminâ, duce
 (neque enim sexum in imperiis discernunt)
 sumpsero universi bellum : ac sparsos per
 castella milites consecuti, expugnatis præ-
 fidiis, ipsam coloniam invadere, ut sedem
 servitus : nec ullum in barbaris sævitiae
 genus omisit ira & victoria. Quòd nisi Paul-
 linus, cognito provinciæ motu, properè

subvenisset, amissa Britannia foret: quam unius prælii fortuna veteri patientiæ restituit, tenentibus arma plerisque, quos conscientia defectionis, & propriùs ex legato timor agitabat. Hic cùm egregius cetera, arroganter in deditos, &, ut suæ quoque injuriæ ulti, durius consuleret; missus Petronius Turpilianus, tamquam exorabilior: & delictis hostium novus, eoque pænitentiæ mitior, compositis prioribus, nihil ultrà ausus, Trebellio Maximo provinciam tradidit. Trebellius segnior & nullis castrorum experimentis, comitate quâdam curandi provinciam tenuit. Didicere jam barbari quoque ignoscere vitiis blandientibus: & interventus civilium armorum præbuit justam segnitiæ excusationem: sed discordiâ laboratum, cùm adsuetus expeditionibus miles otio lasciviret. Trebellius, fugâ ac latebris vitatâ exercitûs irâ, indecorus atque humilis, precariò mox præfuit: ac velut pauci, exercitus licentiam, dux salutem: hæc seditio sine sanguine stetit. Nec Vettius Bolanus, manentibus adhuc civilibus bellis, agitavit Britanniam disciplinâ. Eadem inertia erga hostes, similis petulantia castrorum: nisi quòd innocens Bolanus, &

nullis delictis invisus, caritatem paraverat
loco auctoritatis.

XVII. SED ubi cum cetero orbe Vespa-
fianus & Britanniam reciperavit; magni
duces, egregii exercitus, minuta hostium
spes: & terrorem statim intulit Petilius
Cerialis, Brigantum civitatem, quæ nume-
rosissima provinciæ totius perhibetur, ad-
gressus: multa prælia, & aliquando non in-
cruenta: magnamque Brigantum partem
aut victoriâ amplexus, aut bello. Et cùm
Cerialis quidem alterius successoris curam
famamque obruisset, sustinuit quoque mo-
lem Julius Frontinus, vir magnus, quantum
licebat, validamque & pugnacem Silurum
gentem armis subegit; super virtutem hos-
tium, locorum quoque difficultates elucta-
tus.

XVIII. HUNC Britanniæ statum, has
bellorum vices mediâ jam æstate trans-
gressus Agricola invenit, cùm & milites, ve-
lut omissa expeditione, ad securitatem, &
hostes ad occasionem verterentur. Ordovi-
cum civitas haud multò ante adventum
ejus, alam, in finibus suis agentem, propè
universam obtriverat: eoque initio erecta
provincia, & quibus bellum volentibus

erat, probare exemplum, aut recentis legati animum opperiri. Tum Agricola, quamquam transacta ætas, sparsi per provinciam numeri, præsumpta apud militem illius anni quies, tarda & contraria bellum inchoaturo, & plerisque custodiri suspecta potius videbatur, ire obviā discrimini statuit: contractisque legionum vexillis & modicâ auxiliorum manu, quia in æquum degredi Ordovices non audebant, ipse ante agmen, quò ceteris pars animus simili periculo esset, erexit aciem: cæsâque propè universâ gente, non ignarus instandum famæ, ac, prout prima cessissent, fore universa; Monam insulam, cuius possessione revocatum Paullinum rebellione totius Britanniæ suprà memoravi, redigere in potestatem animo intendit. Sed, ut in dubiis consiliis, naves derant: ratio & constantia ducis transvexit. Depositis omnibus sarcinis, leætissimos auxiliarium, quibus nota vada, & patrius nandi usus, quo simul seque, & arma, & equos regunt, ita repente immisit, ut obstupefacti hostes, qui classem, qui naves, qui mare exspectabant, nihil arduum aut invictum crediderint sic ad bellum venientibus. Ita

petitâ pace, ac deditâ insulâ, clarus ac magnus haberî Agricola: quippe cui ingredienti provinciam, quod tempus alii per ostentationem, aut officiorum ambitum transigunt, labor & periculum placuisset. Nec Agricola, prosperitate rerum in vanitatem usus, expeditionem aut victoriam vocabat, victos continuisse: ne laureatis quidem gesta prosecutus est: sed ipsâ dissimulatione famæ famam auxit, æstimantibus quantâ futuri spe tam magna tacuisset.

XIX. CETERUM animorum provinciæ prudens, simulque doctus per aliena experientia, parum profici armis, si injuriæ sequerentur, causas bellorum statuit exscindere. A se suisque orsus, primam domum suam coercuit; quod plerisque haud minus arduum est, quam provinciam regere. Nihil per libertos servosque publicæ rei: non studiis privatis, nec ex commendatione, aut precibus centurionum milites adscire, sed optimum quemque fidelissimum putare: omnia scire, non omnia exsequi: parvis peccatis veniam, magnis severitatem commodare: nec pœnâ semper, sed saepius pænitentiâ contentus esse: officiis & administrationibus potius non peccaturos præpo-

nere, quām damnare, cūm peccassent. Fru-
menti & tributorum auctionem æqualitate
munerum mollire, circumcisim, quæ in
quæstum reperta, ipso tributo gravius to-
lerabantur: namque per ludibrium adside-
re clausis horreis, & emere ultro frumenta,
ac vendere pretio cogebantur: devortia iti-
nerum & longinquitas regionum indiceba-
tur, ut civitates a proximis hibernis in re-
mota & avia deferrent, donec, quod om-
nibus in promptu erat, paucis lucrosum fi-
eret.

XX. HÆC primo statim anno compri-
mendo, egregiam famam paci circumdedit;
quæ vel incuriâ, vel tolerantîâ priorum,
haud minùs quām bellum timebatur. Sed
ubi æstas advenit, contracto exercitu, mul-
tus in agmine, laudare modestiam, disjectos
coercere: loca castris ipse capere, æstuaria
ac silvas ipse prætentare: & nihil interim
apud hostes quietum pati, quominus subi-
tis excursibus popularetur: atque ubi satis
terruerat, parcendo rursum irritamenta pa-
cis ostentare. Quibus rebus multæ civita-
tes, quæ in illum diem ex æquo egerant,
datis obsidibus, iram posuere, & præsidiis

castellisque circumdatæ, tantâ ratione curâque, ut nulla antè Britanniæ nova pars inlaceaſſita transfierit.

XXI. SEQUENS hiems saluberrimis consiliis abſumpta: namque ut homines dispersi ac rudes, eoque bello faciles, quieti & otio per voluptates adſuererent; hortari privatim, adjuvare publicè, ut templa, foræ, domus exſtruerent, laudando promptos, & caſtigando ſegnes: ita honoris æmulatio pro neceſſitate erat. Jam verò principum filios liberalibus artibus erudire, & ingenia Britannorum ſtudiis Gallorum anteferre, ut qui modò linguam Romanam abnuebant, eloquentiam concupiſcerent: inde etiam habitûs nostri honor, & frequens toga: paullatimque diſceſſum ad deliniamenta vi- tiorum, porticus, & balnea, & convivio- rum elegantiam: idque apud imperitos “humanitas” vocabatur, cùm pars servi- tutis effet.

XXII. TERTIUS expeditionum annus novas gentes aperuit, vaſtatis uſque ad Taum (æſtuario nomen eſt) nationibus: quâ formidine territi hostes, quamquam conflictatum fævis tempeſtatibus exerci- tum, laceſſere non auſi: ponendisque inſu-

per castellis spatium fuit. Adnotabant periti, non alium ducem opportunitates locorum sapientius legisse: nullum ab Agricolâ positum castellum aut vi hostium expugnatum, aut pactione ac fugâ desertum. Crebræ eruptiones: nam adversus moras obsidionis, annuis copiis firmabantur: ita intrepida ibi hiems, & sibi quisque præsidio, inritis hostibus, eoque desperantibus, quia soliti plerumque damna æstatis hibernis eventibus pensare, tum æstate atque hieme juxta pellebantur. Nec Agricola umquam per alios gesta avidus intercepit: seu centurio, seu præfectus, incorruptum facti testem habebat. Apud quosdam acerbior in conviciis narrabatur: ut erat bonis comis, ita adversus malos injucundus: ceterum ex iracundiâ nihil supererat: secretum & silentium ejus non timeres: honestius putabat offendere, quam odisse.

XXIII. QUARTA æstas obtinendis, quæ percurrerat, insumpta: ac si virtus exercituum & Romani nominis gloria patetur, inventus in ipsâ Britanniâ terminus. Nam Clota & Bodotria, diversi maris æstibus per immensum revectæ, angusto ter-

24 C. CORNELII TACITI

rarum spatio dirimuntur: quod tum præfidiis firmabatur: atque omnis propior sinus tenebatur, summotis velut in aliam insulam hostibus.

XXIV. **Q**UINTO expeditionum anno, nave primâ transgressus, ignotas ad id tempus gentes crebris simul ac prosperis prœliis domuit: eamque partem Britanniae, quæ Hiberniam aspicit, copiis instruxit, in spem magis, quam ob formidinem: siquidem Hibernia, medio inter Britanniam atque Hispaniam sita, & Gallico quoque mari opportuna, valentissimam imperii partem magnis invicem usibus miscuerit. Spatium ejus, si Britanniae comparetur, angustius, nostri maris insulas superat. Solum cælumque, & ingenia cultusque hominum haud multum a Britannia differunt: melius aditus portusque per commercia & negotiatores cogniti. Agricola expulsum seditione domesticâ unum ex regulis gentis exceperat, ac specie amicitiae in occasionem retinebat. Sæpe ex eo audivi, legione unâ & modicis auxiliis debellari obtinerique Hiberniam posse. Idque etiam adversus Britanniam profuturum, si Romana ubique

arma, & velut e conspectu libertas tolle-
retur.

XXV. CETERUM æstate, quæ sextum officii annum inchoabat, amplexus civitates trans Bodotriam sitas, quia motus universarum ultrà gentium, & infesta hostili exercitu itinera timebantur, portus classe exploravit: quæ ab Agricolâ primùm adsumpta in partem virium, sequebatur egressâ specie, cùn simul terrâ, simul mari bellum impelleretur, ac sæpe iisdem castris pedes, equesque, & nauticus miles, mixti copiis & lætitia, sua quisque facta, suos causus attollerent: ac modò “silvarum & montium profunda” modò “tempestatum ac fluctuum adversa”, hinc “terra & hostis”, hinc “auctus Oceanus” militari jaëtantiâ compararentur. “Britannos” quoque, ut ex captivis audiebatur, “visa classis obstupefaciebat, tamquam, aperto maris sui secreto, ultimum viëtis perfugium clauderetur”. Ad manus & arma conversi Caledoniam incolentes populi, paratu magno, majore famâ, utì mos est de ignotis, “oppugnasse ultro”, castella adorti, metum, ut provocantes, addiderant: “regrediendumque citra Bodotriam, &

26 C. CORNELII TACITI

“ excedendum potius, quam pellerentur”, ignavi specie prudentium admonebant: cùm interim cognoscit, “ hostes pluribus “ agminibus inrupturos”. Ac ne superante numero, & peritiâ locorum circumiretur, diviso & ipse in tres partes exercitu incessit.

XXVI. Quod ubi cognitum hosti, mutato repente consilio, universi nonam legionem, ut maximè invalidam, nocte ad gressi, inter somnum ac trepidationem cæsis vigilibus, inrupere. Jamque in ipsis casulis pugnabant, cùm Agricola, iter hostium ab exploratoribus edocitus, & vestigiis infecutus, velocissimos equitum peditumque adsultare tergis pugnantium jubet, mox ab universis adjici clamorem: & propinquâ luce fulsere signa: ita ancipiti malo territi Britanni: & Romanis redit animus; ac securi pro salute, de gloriâ certabant: ultro quinetiam erupere: & fuit atrox in ipsis portarum angustiis prælium, donec pulsi hostes; utroque exercitu certante, his, ut tulisse opem, illis, ne eguisse auxilio videarentur: quod nisi paludes & silvæ fugientes texissent, debellatum illâ victoriâ foret.

XXVII. Cujus constantiâ ac famâ fe-

rox exercitus, “ nihil virtuti suæ invium : “ penetrandam Caledoniam, inveniendum- “ que tandem Britanniæ terminum, conti- “ nuo præliorum cursu”, fremebant: atque illi modò cauti ac sapientes, prompti post eventum ac magniloqui erant: iniquissima hæc bellorum conditio est: prospera omnes sibi vindicant, adversa uni imputantur. At Britanni non virtute, sed occasione & arte ducis rati, nihil ex arrogantiâ remittere, quominus juventutem armarent, conjuges ac liberos in loca tuta transferrent, cœtibus ac sacrificiis conspirationem civitatum fancient: atque ita irritatis utrimque animis discessum.

XXVIII. E A D E M æstate cohors Ufipiorum, per Germanias conscripta, & in Britanniam transmissa, magnum ac memorabile facinus ausa est. Occiso centurione ac milibus, qui ad tradendam disciplinam immixti manipulis, exemplum & rectores habebantur, tres liburnicas, adactis per vim gubernatoribus, ascendere: & uno remigrante, suspectis duobus eoque imperfectis, nondum vulgato rumore, ut miraculum provehebantur: mox hac atque illa rapti, & cum plerisque Britannorum, sua defensan-

tium, prælio congressi, ac sæpe victores, aliquando pulsi, eò ad extremum inopiæ venere, ut infirmissimos suorum, mox sorte ductos vescerentur: atque ita circumvecti Britanniam, amissis per inscitiam regendi navibus, pro prædonibus habiti, primùm a Suevis, mox a Frisiis intercepti sunt: ac fuere, quos per commercia venumdatus, & in nostram usque ripam mutatione ementium adductos, indicium tanti casus inlustravit. Initio æstatis Agricola, domestico vulnere ictus, anno antè natum filium amisit. Quem casum neque, ut plerique fortium virorum, ambitiosè, neque per lamenta rursus ac mærorem muliebriter tulit: & in luctu bellum inter remedia erat.

XXIX. Igitur præmissâ classe, quæ pluribus locis prædata, magnum & incertum terrorem faceret, expedito exercitu, cui ex Britannis fortissimos, & longâ pace exploratos addiderat, ad montem Grampium pervenit quem jam hostes insederant. Nam Britanni, nihil fracti pugnæ prioris eventu, & ultionem aut servitium exspectantes, tandemque docti, commune periculum concordâ propulsandum, legationibus & fœderibus omnium civitatum vires exciverant.

Jamque super triginta millia armatorum aspiciebantur, & adhuc adfluebat omnis juventus, & quibus cruda ac viridis senectus, clari bello, ac sua quisque decora gestantes: cum inter plures duces virtute & genere praestans, nomine Calgacus, apud contractam multitudinem, praelium poscentem, in hunc modum locutus fertur.

XXX. " *Quotiens causas belli & necessitatem nostram intueor, magnus mihi animus est, hodiernum diem, consensumque vestrum, initium libertatis totius Britanniae fore. Nam & universi seruitutis expertes, & nullae ultrà terrae, ac ne mare quidem securum, imminente nobis classe Romanâ: ita praelium atquearma, quae fortibus honesta, eadem etiam ignavis tutissima sunt. Priores pugnæ, quibus adversus Romanos variâ fortunâ certatum est, spem ac subsidium in nostris manibus habebant: quia nobilissimi totius Britanniae, eoque in ipsis penetralibus siti, nec servientium litora aspicientes, oculos quoque a contactu dominationis inviolatos habebamus. Nos, terrarum ac libertatis extremos, recessus ipse ac sinus famæ in hunc diem defendit: nunc termi-*

30 C. CORNELII TACITI

“ nus Britanniæ patet: atque omne igno-
“ tum pro magnifico est. Sed nulla jam ul-
“ træ gens, nihil nisi fluctus & saxa, & in-
“ festiores Romani: quorum superbiam
“ frustra per obsequium & modestiam effu-
“ geris: raptores orbis, postquam cuncta
“ vastantibus defuere terræ, & mare scru-
“ tantur: si locuples hostis est, avari: si pau-
“ per, ambitiosi: quos non Oriens, non Oc-
“ cidens, satiaverit: soli omnium, opes at-
“ que inopiam pari affectu concupiscunt:
“ auferre, trucidare, rapere falsis nominibus,
“ *imperium*; atque ubi solitudinem faciunt,
“ *pacem* appellant”.

XXXI. “ LIBEROS cuique ac propin-
“ quos suos natura carissimos esse voluit: hi
“ per delectus, alibi servituri, auferuntur:
“ conjuges fororesque et si hostilem libidi-
“ nem effugiant, nomine *amicorum* atque
“ *hospitum* polluuntur. Bona fortunasque
“ in tributum egerunt; in annonam fru-
“ mentum: corpora ipsa ac manus, silvis ac
“ paludibus emuniendis, inter verbera ac con-
“ tumelias, conterunt. Nata servituti man-
“ cipia semel veneunt, atque ultro a domi-
“ nis aluntur: Britannia servitutem suam
“ quotidie emit, quotidie pascit. Ac sicut in-

“ familiâ recentissimus quisque servorum
“ & conservis ludibrio est: sic in hoc or-
“ bis terrarum vetere famulatu, novi nos &
“ viles in excidium petimur. Neque enim
“ arva nobis, aut metalla, aut portus sunt,
“ quibus exercendis reservemur. Virtus
“ porro ac ferocia subiectorum ingrata im-
“ perantibus: & longinquitas ac secretum
“ ipsum, quò tutius, eò suspectius. Ita sub-
“ latâ spe veniæ, tandem sumite animum,
“ tam quibus salus, quam quibus gloria ca-
“ rissima est. Trinobantes, feminâ duce,
“ exurere coloniam, expugnare castra, ac,
“ nisi felicitas in socordiam vertisset, exu-
“ ere jugum potuere: nos integri & indo-
“ miti, & libertatem non in præsentia la-
“ turi, primo statim congressu non osten-
“ damus quos sibi Caledonia viros seposu-
“ erit”?

XXXII. “ AN eamdein Romanis in bel-
“ lo virtutem, quam in pace lasciviam ad-
“ esse creditis? Nostris illi dissensionibus
“ ac discordiis clari, vitia hostium in glo-
“ riam exercitûs sui vertunt: quem con-
“ tractum ex diversissimis gentibus, ut se-
“ cundæ res tenent, ita adversæ dissolvent :

“ nisi si Gallos, & Germanos, & (pudet
“ dictu) Britannorum plerosque, licet do-
“ minationi alienæ sanguinem commo-
“ dent, diutiùs tamen hostes quàm servos,
“ fide & affectu teneri putatis: metus &
“ terror est, infirma vincula caritatis: quæ
“ ubi removeris, qui timere desierint, odif-
“ se incipient. Omnia victoriæ incitamenta
“ pro nobis sunt: nullæ Romanos conju-
“ ges accendunt: nulli parentes fugam ex-
“ probraturi sunt: aut nulla plerisque pa-
“ tria, aut alia est: paucos numero, circum
“ trepidos ignorantiam, cœlum ipsum, ac
“ mare, & silvas, ignota omnia circum-
“ spectantes, clausos quodammodo ac
“ vinctos dii nobis tradiderunt. Ne terreat
“ vanus aspectus, & auri fulgor atque ar-
“ genti, quod neque tegit, neque vulnerat.
“ In ipsâ hostium acie inveniemus nostras
“ manus: agnoscent Britanni suam cau-
“ fam: recordabuntur Galli priorem liber-
“ tam: deserent illos ceteri Germani,
“ tamquam nuper Usipii reliquerunt. Nec
“ quidquam ultrà formidinis: vacua castel-
“ la, senum coloniæ, inter malè parentes &
“ injustè imperantes, ægra municipia &
“ discordantia: hic dux, hic exercitus:

“ ibi tributa & metalla, & ceteræ servientium pœnæ, quas in æternum proferre,
“ aut statim ulcisci, in hoc campo est.
“ Proinde ituri in aciem, & majores vestrros, & posteros cogitate”.

XXXIII. EXCEPERE orationem alacres, & barbari moris cantu, & fremitu, clamoribusque dissonis. Jamque agmina, & armorum fulgores, audentissimi cujusque procursu: simul instruebantur acies: cum Agricola, quamquam lætum & vix munitis coercitum militem accendendum adhuc ratus, ita differuit: “ Octavus annus est, commilitones, ex quo virtute & auspiciis imperii Romani, fide atque operâ vestrâ Britanniam vicistis: tot expeditionibus, tot præliis, seu fortitudine adversùs hostes, seu patientiâ ac labore pæne adversùs ipsam rerum naturam opus fuit, neque me militum, neque vos ducis pænituit. Ergo egressi, ego veterum legatorum, vos priorum exercituum terminos, finem Britanniæ, non famâ, nec rumore, sed castris & armis tenemus. Inventa Britannia, & subacta. Evidem sæpe in agmine, cum vos paludes, mon-

“ tenuerat, & flumina fatigarent, fortissimi cu-
 “ jusque voces audiebam, quando dabitur
 “ hostis, quando acies? Veniunt e latebris
 “ suis extrusis: & vota virtusque in aperto,
 “ omniaque prona victoribus, atque eadem
 “ viatis adversa. Nam ut superasse tantum
 “ itineris, silvas evasisse, transisse æstuaria,
 “ pulchrum ac decorum in frontem; ita
 “ fugientibus periculosisima, quæ hodie
 “ prosperrima sunt. Neque enim nobis aut
 “ locorum eadem notitia, aut commeatuvm
 “ eadem abundantia: sed manus, & arma,
 “ & in his omnia. Quod ad me attinet,
 “ jam pridem mihi decretum est, neque
 “ exercitūs, neque ducis terga tuta esse.
 “ Proinde & honesta mors turpivitâ potior;
 “ & incolumentis ac decus, eodem loco sita
 “ sunt: nec inglorium fuerit, in ipso ter-
 “ rarum ac naturæ fine cecidisse”.

XXXIV. “ Si novæ gentes atque igno-
 “ ta acies constitisset; aliorum exercituum
 “ exemplis vos hortarer: nunc vestra de-
 “ cora recensete, vestros oculos interroga-
 “ te. Ii sunt, quos proximo anno, unam
 “ legionem furto noctis adgressos, clamore
 “ debellastis: ii ceterorum Britannorum
 “ fugacissimi: ideoque tamdiu superstites.

“ Quomodo silvas saltusque penetrantibus,
“ fortissimum quodque animal contrà ru-
“ ere, pavida & inertia ipso agminis fono
“ pelluntur ; sic acerrimi Britannorum jam
“ pridem ceciderunt : reliquus est numerus
“ ignororum & metuentium : quos quòd
“ tandem invenisti, non restiterunt, sed
“ deprehensi sunt novissimi : res & extremo
“ metu corpora defixere in his vestigiis,
“ in quibus pulchram & spectabilem vic-
“ toriam ederetis. Transigite cum expedi-
“ tionibus, imponite quinquaginta annis
“ magnum diem, adprobate reipublicæ
“ numquam exercitui imputari potuisse,
“ aut moras belli, aut causas rebellandi.”

XXXV. Et adloquente adhuc Agricolâ militum ardor eminebat, & finem oratio-
nis ingens alacritas consecuta est, statimque
ad arma discursum. Instinctos ruentesque
ita disposuit, ut peditum auxilia, quæ octo
millia erant, medium aciem firmarent :
equitum tria millia, cornibus adfunderen-
tur : legiones pro vallo stetere, ingens vic-
toriae decus citra Romanum sanguinem
bellanti, & auxilium, si pellerentur. Bri-
tannorum acies in speciem simul ac terro-

rem editioribus locis confiterat, ita ut pri-
mum agmen æquo, ceteri per acclive ju-
gum connexi velut insurgerent: media
campi covinarius & eques strepitu ac dis-
cursu complebat. Tum Agricola, supe-
rante hostium multitudine, veritus, ne simul
in frontem, simul & latera suorum pugna-
retur, diductis ordinibus, quamquam por-
rectior acies futura erat, & “arcessendas”
plerique “legiones” admonebant, promp-
tior in spem, & firmus adversis, dimisso
equo pedes ante vexilla constitit.

XXXVI. Ac primo congressu eminus
certabatur: simul constantiâ, simul arte
Britanni, ingentibus gladiis, & brevibus
cetris, missilia nostrorum vitare, vel excu-
tere, atque ipsi magnam vim telorum su-
perfundere: donec Agricola tres Batavo-
rum cohortes, ac Tungrorum duas cohorte-
tatus est, ut rem ad mucrones ac manus ad-
ducerent: quod & ipsis vetustate militiæ
exercitatum, & hostibus inhabile parva scu-
ta & enormes gladios gerentibus: nam
Britannorum gladii sine mucrone complex-
um armorum, & in arcto pugnam non
tolerabant. Igitur, ut Batavi miscere iectus,
ferire umbonibus, ora fœdare, & tractis,

qui in æquo obstiterant, erigere in colles aciem cœpere; ceteræ cohortes, æmulatione & impetu commissæ, proximos quoque cædere: ac plerique semineces, aut integri, festinatione victoriæ relinquebantur. Interim equitum turmæ fugere, covinarii peditum se prælio miscuere: & quamquam recentem terrorem intulerant, densis tamen hostium agminibus, & inæqualibus locis hærebant: minimèque equestris ea pugnæ facies erat, cùm ægre diu stantes, simul equorum corporibus impellerentur, ac fæpe vagi currus, exterriti sine rectoribus equi, ut quemque formido tulerat, transversos, aut obvios incurvabant.

XXXVII. ET Britanni, qui adhuc pugnæ expertes summa collum insederant, & paucitatem nostrorum vacui spernebant, degredi paullatim, & circumire terga vincen-tium cœperant: ni idipsum veritus Agricola quatuor equitum alas, ad subita belli retentas, venientibus opposuisset, quantoque ferociùs accurrerant, tantò acriùs pullos in fugam disjecisset. Ita consilium Britannorum in ipsos versum: transvectæque præcepto ducis a fronte pugnantium alæ, aversam hostium aciem invasere. Tum

verò patentibus locis grande & atrox spectaculum: sequi, vulnerare, capere, atque eosdem, oblatis aliis, trucidare. Jam hostium, prout cuique ingenium erat, catervæ armatorum paucioribus terga præstare, quidam inermes ultro ruere, ac se morti offerre. Passim arma, & corpora, & laceri artus, & cruenta humus: & aliquando etiam victis ira virtusque: postquam silvis appropinquarent, collecti, primos sequentium, incautos & locorum ignaros, circumveniebant. Quod ni frequens ubique Agricola, validas & expeditas cohortes indaginis modo, & sicubi arctiora erant, partem equitum, dimissis equis, simul rariores silvas equitem persultare jussisset, acceptum aliquod vulnus per nimiam fiduciam foret. Ceterū, ubi compositos firmis ordinibus sequi rursus videre, in fugam versi, non agminibus, ut prius, nec aliud alium respectantes, rari, & vitabundi invicem, longinqua atque avia petiere: finis sequendi nox & satietas fuit: cæsa hostium ad decem millia: nostrorum trecenti sexaginta cecidere: in quis Aulus Atticus, præfectus cohortis, juvenili ardore & ferociâ equi hostibus illatus.

XXXVIII. Et nox quidem gaudio prædâque læta victoribus: Britanni palantes, mixtoque virorum mulierumque ploratu, trahere vulneratos, vocare integros, deserere domos, ac per iram ultro incendere: eligere latebras, & statim relinquere: miscere invicem consilia aliqua, dein separare: aliquando frangi aspectu pignorum suorum, sæpiùs concitari: satisque constabat sœvisse quosdam in conjuges ac liberos, tamquam miserentur. Proximus dies faciem victoriæ latiùs aperuit: vastum ubique silentium, secreti colles, fumantia procul tecta, nemo exploratoribus obvius: quibus in omnem partem dimissis, ubi incerta fugæ vestigia, neque usquam congregari hostes compertum, & exactâ jam æstate spargi bellum nequibat, in fines Horestorum exercitum deducit. Ibi acceptis obsidibus, præfecto classis “cir-“ cumvehi Britanniam” præcepit: datæ ad id vires, & præcesserat terror: ipse peditem atque equites lento itinere, quò novarum gentium animi ipsâ transitûs morâ ternerentur, in hibernis locavit. Et simul classis secundâ tempestate ac famâ Trutulensem portum tenuit, unde proximo latere Britanniae lecto omnis redierat.

XXXIX. Hunc rerum cursum, quamquam nullâ verborum jactantiâ epistolis Agricolæ auctum, ut Domitiano moris erat, fronte latus, pectore anxius exceptit. Inerat conscientia, derisui fuisse nuper falsum e Germaniâ triumphum, emptis per commercia, quorum habitus & crines in captivorum speciem formarentur: at nunc veram magnamque victoriam, tot millibus hostium cæsis, ingenti famâ celebrari. Id fibi maximè formidolosum, privati hominis nomen supra Principis attolli: frustra studia fori, & civilium artium decus in silentium acta, si militarem gloriam aliis occuparet: & cetera utcumque facilius dissimulari, ducis boni Imperatoriam virtutem esse. Talibus curis exercitus, quodque sœvæ cogitationis indicium erat, secreto suo fatiatus, optimum in præsentia statuit, reponere odium, donec impetus famæ & favor exercitus languesceret: nam etiam tum Agricola Britanniam obtinebat.

XL. Igitur “triumphalia ornamenta, “ & illustris statuæ honorem, & quidquid “ pro triumpho datur”, multo verborum honore cumulata, decerni in senatu jubet, addique insuper opinionem, Syriam pro-

vinciam Agricolæ destinari, vacuam tum morte Atilii Rufi consularis, & majoribus reservatam. Credidere plerique libertum ex secretioribus ministeriis missum ad Agricolam, codicillos, quibus ei Syria dabatur, tulisse, cum præcepto, ut, si in Britanniâ fôret, traderentur: eumque libertum in ipso freto Oceani obvium Agricolæ, ne appellato quidem eo, ad Domitianum remeasse: five verum istud, five ex ingenio Principis fictum ac compositum est. Tradiderat interim Agricola successori suo provinciam quietam tutamque. Ac ne notabilis celebritate & frequentiâ occurrentium introitus esset, visitato amicorum officio, noctu in Urbem, noctu in palatium, ita ut præceptum erat, venit: exceptusque brevi osculo, & nullo sermone, turbæ servientium immixtus est. Ceterùm ut militare nomen, grave inter otiosos, aliis virtutibus temperaret, tranquillitatem atque otium penitus auxit, cultu modicus, sermone facilis, uno aut altero amicorum comitatus: adeò ut plerique, quibus magnos viros per ambitionem æstimare mos est, viso aspectoque Agricolâ, quærerent famam, pauci interpretarentur.

XLI. C R E B R O per eos dies apud Do-

mitianum absens accusatus, absens absolutus est : causa periculi non crimen ullum, aut querela læsi cuiusquam, sed infensus virtutibus Princeps, & gloria viri, ac pessimum inimicorum genus, laudantes. Et ea infecuta sunt reipublicæ tempora, quæ fileri Agricolam non finerent : tot exercitus in Mœsiâ Daciâque, & Germaniâ Pannoniâque, temeritate aut per ignaviam ducum amissi : tot militares viri cum tot cohortibus expugnati & capti: nec jam de limite imperii & ripâ, sed de hibernis legionum & possessione dubitatum. Ita cùm damna damnis continuarentur, atque omnis annus funeribus & cladibus insigniretur, poscebatur ore vulgi dux Agricola : comparantibus cunctis vigorem ; constantiam, & expertum bellicis animum, cum inertiam & formidine eorum. Quibus sermonibus satis constat Domitian quoque aures verberatas, dum optimus quisque libertorum amore & fide, pessimi malignitate & livore, prouum detrioribus Principem exstimulabant. Sic Agricola simul suis virtutibus, simul vitiis aliorum, in ipsam gloriam præceps agebatur.

XLII. A D E R A T jam annus, quo proconsulatum Asiae & Africæ fortiretur, & oc-

ciso Civicâ nuper, nec Agricolæ consilium deerat, nec Domitiano exemplum. Acces-
sere quidam, cogitationum Principis peri-
ti, qui, “iturus ne esset in provinciam”
ultra Agricolam interrogarent: ac primò
occultiùs “quietem & otium” laudare,
mox “operam suam in adprobandâ excu-
“satione” offerre: postremò non jam ob-
scuri, suadentes simul terrentesque, per-
traxere ad Domitianum: qui paratus simu-
latione, in arrogantiam compositus, & au-
diit preces excusantis, &, cùm adnuissest,
agi sibi gratias passus est: nec erubuit be-
neficii invidiâ: salarium tamen, proconsu-
lari solitum offerri, & quibusdam a seipso
concessum, Agricolæ non dedit: five offen-
sus, non petitum, five ex conscientiâ, ne
quod vetuerat, videretur emissæ. Proprium
humani ingenii est, odisse, quem læseris:
Domitiani verò natura præceps in iram, &
quò obscurior, eò irrevocabilior, moderati-
one tamen prudentiâque Agricolæ lenieba-
tur: quia non contumaciâ, neque inani jac-
tatione libertatis, famam fatumque provo-
cabat. Sciant, quibus moris est illicita mi-
rari, posse etiam sub malis Principibus

mitianum absens accusatus, absens absolutus est: causa periculi non crimen ullum, aut querela læsi cujusquam, sed infensus virtutibus Princeps, & gloria viri, ac pessimum inimicorum genus, laudantes. Et ea infecuta sunt reipublicæ tempora, quæ sileri Agricolam non finerent: tot exercitus in Mœsiâ Daciâque, & Germaniâ Pannoniâque, temeritate aut per ignaviam ducum amissi: tot militares viri cum tot cohortibus expugnati & capti: nec jam de limite imperii & ripâ, sed de hibernis legionum & possessione dubitatum. Ita cùm damna damnis continuarentur, atque omnis annus funeribus & cladibus insigniretur, poscebatur ore vulgi dux Agricola: comparantibus cunctis vigorem; constantiam, & expertum bellis animum, cum inertiam & formidine eorum. Quibus sermonibus satis constat Domitiani quoque aures verberatas, dum optimus quisque libertorum amore & fide, pessimi malignitate & livore, primum detrioribus Principem extimulabant. Sic Agricola simul suis virtutibus, simul vitiis aliorum, in ipsam gloriam præceps agebatur.

XLI. A D E R A T jam annus, quo proconsulatum Asiae & Africæ fortiretur, & oc-

ciso Civicâ nuper, nec Agricolæ consilium deerat, nec Domitiano exemplum. Acces-
fere quidam, cogitationum Principis peri-
ti, qui, “iturus ne esset in provinciam”
ultra Agricolam interrogarent: ac primò
occultiùs “quietem & otium” laudare,
mox “operam suam in adprobandâ excu-
“fatione” offerre: postremò non jam ob-
scuri, suadentes simul terrentesque, per-
traxere ad Domitianum: qui paratus simu-
latione, in arrogantiam compositus, & au-
diit preces excusantis, &, cùm adnuisset,
agi sibi gratias passus est: nec erubuit be-
neficii invidiâ: salarym tamen, proconsu-
lari solitum offerri, & quibusdam a seipso
concessum, Agricolæ non dedit: five offen-
sus, non petitum, five ex conscientiâ, ne
quod vetuerat, videretur emisse. Proprium
humani ingenii est, odisse, quem læseris:
Domitiani verò natura præceps in iram, &
quò obscurior, eò irrevocabilior, moderati-
one tamen prudentiâque Agricolæ lenieba-
tur: quia non contumaciâ, neque inani jac-
tatione libertatis, famam fatumque provo-
cabat. Sciant, quibus moris est illicita mi-
rari, posse etiam sub malis Principibus

magnos viros esse: obsequiumque ac modestiam, si industria ac vigor adsint, eò laudis excedere, quò plerique per abrupta, sed in nullum reipublicæ usum, ambitiosâ morte inclaruerunt.

XLIII. FINIS VITÆ EJUS NOBIS LUCTUOSUS, amicis tristis, extraneis etiam ignotisque non sine curâ fuit. Vulgus quoque, & hic aliud agens populus, & ventitavere ad domum, & per fora, & circulos locuti sunt: nec quisquam, auditâ morte Agricolæ, aut lætatus est, aut statim oblitus est. Augebat miserationem constans rumor, “veneno “interceptum”. Nobis nihil comperti adfirmare ausim: ceterùm per omnem valetudinem ejus, crebriùs, quàm ex more principatûs per nuntios visentis, & libertorum primi, & medicorum intimi venere: sive cura illud, sive inquisitio erat. Supremo quidem die, momenta deficientis per dispositos cursores nuntiata constabat, nullo credente, sic accelerari, quæ tristis audiret. Speciem tamen doloris animo vultuque præ se tulit, securus jam odii, & qui faciliùs dissimularet gaudium, quàm metum. Satis constabat, lecto testamento Agricolæ, quo coheredem optimæ uxori & piissimæ filiæ

Domitianum scripsit, lætatum eum, velut honore judicioque: tam cæca & corrupta mens assiduis adulationibus erat, ut nesciret a bono patre non scribi heredem, nisi malum principem.

XLIV. NATUS erat Agricola, Caio Cæsare, tertium consule, Idibus Junii: excessit sexto & quinquagesimo anno, decimo Kalendas Septembres, Collegâ Priscoque consulibus. Quòd si habitum quoque ejus posteri noscere velint, decentior quam sublimior fuit: nihil metûs in vultu: gratia oris supererat: bonum virum facile crederes, magnum libenter. Et ipse quidem, quamquam medio in spatio integræ ætatis eruptus, quantum ad gloriam, longissimum ævum peregit. Quippe & vera bona, quæ in virtutibus sita sunt, impleverat; & consularibus ac triumphalibus ornamentis prædicto, quid aliud adstruere fortuna poterat? Opibus nimiis non gaudebat; speciosæ contigerant: filiâ atque uxore superstibus, potest videri etiam beatus, incolumi dignitate, florente famâ, salvis adfinitatibus & amicitiis, futura effugisse. Nam sicuti durare in hac beatissimi

sæculi luce, ac Principem Trajanum videre, quod augurio votisque apud nostras aures ominabatur: ita festinatæ mortis grande solatium tulit, evasisse postremum illud tempus, quo Domitianus non jam per intervalla ac spiramenta temporum, sed continuo, & velut uno ictu, rempublicam exhausit.

XLV. Non vidit Agricola obseffam curiam, & clausum armis senatum, & eâdem strage tot consularium cædes, tot nobilissimarum seminarum exilia & fugas. Unâ adhuc victoriâ Carus Metius censebatur, & intra Albanam arcem sententia Messalini strepebat, & Massa Bebius jam tum reus erat. Mox nostræ duxere Helvidium in carcerem manus: nos Maurici, Rusticique viñus, nos innocentí sanguine Senecio perfudit. Nero tamen subtraxit oculos, jussitque scelera, non spectavit: præcipua sub Domitiano miseriarum pars erat, videre & aspici: cùm suspiria nostra subscriberentur: cùm denotandis tot hominum palloribus sufficeret sævus ille vultus & rubor, quo se contra pudorem muniebat. Tu verò **felix, Agricola,** non vitæ tantum claritate, sed etiam opportunitate mortis: ut perhi-

bent, qui interfuerunt novissimis sermonibus tuis, constans & libens fatum exceperisti, tamquam pro virili portione innocentiam Principi donares. Sed mihi filiaeque, praeter acerbitatem parentis erepti, auget mætitiam, quod adsidere valetudini, fovere deficientem, satiari vultu, complexu, non contigit: exceperimus certè mandata vocesque, quas penitus animo figeremus. Noster hic dolor, nostrum vulnus: nobis tam longæ absentiae conditione ante quadriennium amissus es. Omnia sine dubio, optime parentum, adsidente amantissimâ uxore, superfuere honori tuo: paucioribus tamen lacrimis compositus es, & novissimâ in luce desideravere aliquid oculi tui.

XLVI. Si quis piorum manibus locus; si, ut sapientibus placet, non cum corpore extinguuntur magnæ animæ: placide quiescas, nosque, domum tuam, ab infirmo desiderio, & muliebribus lamentis, ad contemplationem virtutum tuarum voces, quas neque lugeri, neque plangi fas est: admiratione te potius, temporalibus laudibus, &, si natura suppeditet, *similitudine decoremus*. Is verus honos, ea conjunctissimi jusque pietas. Id filiae quoque uxorique

præceperim, sic patris, sic mariti memoriam venerari, ut omnia facta dictaque ejus secum revolvant, famamque ac figuram animi magis, quam corporis, complestantur: non quia intercedendum putem imaginibus, quæ marmore, aut ære finguntur: sed ut vultus hominum, ita simulacra vultus imbecilla ac mortalia sunt, forma mentis æterna: quam tenere & exprimere non per alienam materiam & artem, sed tuis ipse moribus possis. Quidquid ex Agricolâ amavimus, quidquid mirati sumus, manet, mansurumque est in animis hominum, in æternitate temporum, famâ rerum. Nam multos veterum, velut inglorios & ignobiles, oblivio obruet, Agricola, posteritati narratus & traditus, superstes erit.

Ernestus in Editione C. Corn. Taciti Ann. 1772
vulgatā, loca, quæ sequuntur, sic legit—

Pag.	3. lin.	5.	<i>facilitatem</i>
		16.	<i>deest et</i>
ib.		20.	<i>intercepti</i>
6.		18.	<i>et solatium simul</i>
8.		1. & alibi	<i>Vectius</i>
ib.		9.	<i>modo labores</i>
11.		13.	<i>deest et</i>
ib.		14.	<i>etiam jugis atque</i>
12.		ult.	<i>et nox</i>
16.		2.	<i>quantum</i>
20.		15.	<i>excidere</i>
21.		17.	<i>militum in agmine</i>
23.		16. deest	<i>erat</i>
25.		4.	<i>amplas civitates</i>
ib.		17.	<i>victus Oceanus</i>
26.		2.	<i>specie prudentium ignavi</i>
ib.		20.	<i>de salute, pro gloria</i>
30.		23.	<i>verbera inter</i>
32.		12.	<i>numeros</i>
33.		11.	<i>monitis coercitum</i>
ib.		12. deest	<i>accendendum</i>
35.		2.	<i>robore, vice contra ruere</i>
ib.		8.	<i>ideo, vice res et</i>
36.		25.	<i>in aperto</i>
37.	11. 12.		<i>in gradu, vice ægre diu</i>
38.		24.	<i>trecenti quadraginta</i>
43.	penult.	deest	<i>est</i>
46.		14.	<i>Albanam villam</i>
47.		25.	<i>decorabimus.</i>

